Kulturarvsguiden
I JÖNKÖPING

Tändsticksområdet i Jönköping samt Hospitalsgården, kvarteret Jamben 2 & 3

Kulturhistorisk utredning, april 2014

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

Tändsticksområdet i Jönköping – en orientering	*4*
Tändsticksområdet i Jönköping – en kort historik	*9*
Beskrivning och kulturhistorisk bedömning av bebyggelsemiljön och de enskilda byggnaderna	*21*
Kulturhistorisk analys av Tändsticksområdet	*44*
Hospitalsgården, kv. Jamben 2 & 3. Beskrivning och kulturhistorisk bedömning.	*46*
Källor och litteratur	*55*

Kulturarvsguiden
I JÖNKÖPING

Väpnargatan 5, 554 48 Jönköping Telefon 072-209 40 20 E-post agneta.asgrim@gmail.com

Jönköpings kommun 2014-04-24 Skala = 1:5000

Stadsdelen Väster mellan Hamnkanalen och Junegatan. Tändsticksområdet ligger i norr utmed Vätterns och längst västerut Slottskyrkogården och Hospitalsgården, kv Jamben 2 & 3.

Tändsticksområdet i Jönköping – en orientering

Uppdraget

Denna utredning om Tändsticksområdet i Jönköping har utförts av antikvarie Agneta Åsgrim Berlin, Kulturarvsguiden i Jönköping, på beställning av Tekniska Kontoret, Jönköpings kommun. Uppdraget har aktualiserats med anledning av planerna på försäljning av området till en privat intressent.

Läget för ett nytt parkeringshus på Väster utreds för närvarande av Tekniska kontoret. En särskild del av uppdraget gäller en bedömning av hur de kulturhistoriska värdena på Slottskyrkogården och Hospitalsområdet skulle komma att påverkas vid en eventuell lokalisering av en parkeringsanläggning i anslutning till fastigheterna Jamben 2 och Jamben 3.

Utredningens dokumentation och slutsatser är enligt beställarens krav avsedda som kunskapsunderlag vid kommande detaljplanearbete. Ambitionen har därtill varit att utforma rapporten på ett sådant sätt att den har läsvärde för var och en som intresserar sig för Jönköpings bebyggelse och industrihistoria.

Denna kulturhistoriska utredning utgör första delen av ett tvådelat uppdrag, vilket omfattar även en framåtblickande del. Den senare utreder hur Tändsticksområdet skulle kunna utvecklas, med respekt för dess särprägel och bevarade kulturvärden. I synnerhet skall möjligheten att tillföra nya bostäder belysas. Den framåtblickande utredningen utförs av Arkitektkontoren Schulman arkkitehtitoimisto OY & Arkitekt Lars Einarson AB och presenteras separat.

Tändsticksområdets läge i staden

Tändsticksområdet utbreder sig i öst-västlig riktning, mellan Västra Storgatan och Vättern. Järnvägens bangård och spårområde avskiljer området från strandlinjen, och omedelbart utanför den norra byggnadslinjen passerar den nya gatusträckning som färdigställdes 2013.

Fastigheten ägs av Jönköpings kommun och omfattar 28 763 kvm. Inom området finns en samlad industrihistorisk bebyggelse, fördelad på tre sammanhängande byggnadslinjer och fem fritt liggande byggnader. Två fabriksgator sträcker sig i öst-västlig riktning genom området; Tändsticksgränd och Svavelsticksgränd. I samband med upprustningen av området på 1980-talet fick dessa status av cykelstråk och en passage mot väster öppnades genom en av byggnaderna.

I väster har Tändsticksområdet en visuellt tydlig gräns; den lilla tegelbyggnaden vid infarten utgjorde tidigare fabrikens portvaktsstuga. Fasaden används idag för skyltning av områdets verksamheter. Från östra sidan har Tändsticksområdet en mer otydlig entré, föranledd av genombrottet för Järnvägsgatan, som på 1960-talet drogs fram genom fabriksområdet. Viadukten mellan två av byggnaderna fyller idag uppgiften som en ”liggande reklampelare” för Tändsticksområdet från denna sida.

Fabrikens ”finsida” vänder sig sedan gammalt mot Västra Storgatan. En representativ entré med smidesgrindar och lyktförsedda grindstolpar i klassicerande stil anordnades på 1930-talet. På ömse sidor om denna har byggnaderna fått en samordnad gestaltning med putsade fasader. Genom en smal förgård och en trädrad håller fasadlinjen en viss distans till gaturummet. Här står uppfinnaren Alexander Lagermans porträttbyst från 1936 samt en elegant vattenkonst, av Näfveqvarns Bruks tillverkning.

Utmed återstoden av Västra Storgatan löper en mur av rött tegel, vilken bildar en tydlig gräns för området i stadsbilden. Murens syfte har varit att skydda fabriksområdet från intrång men också att bilda en prydlig och välordnad anblick.

Tändsticksområdet nuvarande byggnadsbestånd motsvarar det som ingick vid kommunens förvärv på 1970-talet. Hjärtat i området utgörs av Tändsticksmuseet. Övriga byggnader inrymmer en blandning av olika verksamheter. Nya lokaler har under senare år iordningställts för Jönköpings Kulturskola. Alltsedan 1984 finns här det föreningsdrivna Kulturhuset med teaterbion, dans, café och mötes- och repetitionslokaler. Inom området finns vidare kontorsytor för bland annat Regionförbundet och kommunala förvaltningar, service, hantverk, butiker, restauranger, studentbostäder, nöjeslokaler mm. Omfattningen av de olika verksamhetsområdena framgår i Utredningens del II.

Tändsticksområdet i kommunens ägo

År 1975 förvärvade Jönköpings kommun Tändsticksområdet och övertog därmed förvaltningen av ett stort och komplext industridistrikt med en mängd byggnader. Några år tidigare hade den för Jönköping betydelsefulla tändsticksepoken avslutats, i och med nedläggningen år 1971 av Jönköpings Westra Tändsticksfabrik. Avsikten med kommunens förvärv var att anlägga ett nytt bostadsområde på den centralt belägna tomten med attraktivt utsiktsläge över Vättern. En arkitekttävling genomfördes med dessa förutsättningar, men från flera håll betonades vikten av att bevara den unika bebyggelsemiljö som vuxit fram kring Jönköpings karaktärsindustri.

En rad speciella omständigheter just vid denna tidpunkt medverkade till att Tändsticksområdet kunde bevaras. I början av 1980- talet engagerade sig flera intressegrupper i Jönköping för fler och bättre lokaler för kulturändamål – aktionsgruppen *Ett hus i Centrum*, *Kulturalliansen*, amatörteater- och musikgrupper samt studieförbund. Med ockupationen av Jönköpings Brandstation sommaren 1982 ställdes frågan på sin spets.

Renovering och anpassning för kulturverksamhet

Byggnadskontoret (nuvarande Tekniska kontoret) fick kommunstyrelsens och kommunfullmäktiges uppdrag att i all hast utreda möjligheterna att renovera Tändsticksområdets byggnader och anpassa dem för kulturella ändamål och föreningars behov. Utredningen ledde sommaren 1982 till kommunens beslut att bevara området för framtiden. Under Byggnadskontorets ledning bedrevs under de följande åren en upprustning av det delvis starkt nedgångna byggnadsbeståndet. Ombyggnader och anpassning av bebyggelsen fortgick under de följande åren. Målsättningen var en blandning av föreningslokaler, kultur samt service och kommersiell verksamhet, i en skala som var lämpad för miljön. Den yttre miljön med dessa karaktäristiska fabriksarkitektur kunde behållas medan den nya användningen ofrånkomligen medförde förändringar i det inre av byggnaderna.

Jönköpings initiativ att bevara och förvalta Tändsticksområdet som ett industrihistoriskt kulturarv rönte stor uppmärksamhet i omvärlden, och kom att utgöra en förebild för andra kommuner och företag som under den perioden arbetade med förnyelse av övergivna industriområden.

Idéer om framtida utveckling – Utvecklingsplan 1994

Efter de inledande åren av intensiv ombyggnadsverksamhet hade Tändsticksområdet i början av 1990-talet i huvudsak funnit sin nuvarande form med en blandning av olika verksamheter. Från många håll upplevde man dock en stagnation i kommunens engagemang och att nya resurser inte ställdes till förfogande i den utsträckning som behövdes för att ta vara på områdets möjligheter.

I samma skede aktualiserades åter planerna på nybyggnation för bostäder och parkeringsanläggning i områdets östra del, genom projektet Lundström & jag.

Med kulturförvaltningen som huvudansvarig utarbetade flera av kommunens förvaltningar i samverkan en utvecklingsplan, baserad bland annat på en enkät bland brukare och hyresgäster. Planen presenterades 1994 och presenterade en rad förslag för att förbättra och utveckla området. Målet var en fortsatt kombination av kulturell och kommersiell verksamhet, förenligt med områdets speciella miljö och kulturvärden. Upprustning av utemiljön och ett bilfritt område var andra önskemål. Fler näringsställen, utomhusteater, marknadsdagar samt lokaler för konst och konsthantverk var några av förslagen. Vikten av bättre marknadsföring betonades.

Tändsticksområdet i en ny tid – Affärsplan 2012–2014

Inom ramen för Stadsbyggnadsvisionen inleddes år 2009 ett brett upplagt utvecklingsprojekt även för Tändsticksområdet. En affärsplan färdigställdes 2011, avsedd som ett styrdokument för den framtida utvecklingen. Den antogs av kommunfullmäktige i

Tändsticksområdet från öster, april 2014.

september samma år. Tändsticksområdet definieras här som en viktig beståndsdel i Jönköpings stadsutveckling med följande målbeskrivning*: att utveckla en vital och levande kulturstadsdel i centrala Jönköping. Att framhålla de unika kontrasterna mellan gammalt och nytt, där ett gammalt kulturarv möter en modern livsstil.*

Affärsplanen betonar starkt vikten av att göra Tändsticksområdet till en attraktiv och trygg miljö. Bevarande av områdets kulturarv skall kombineras med möjligheter till nya kulturella och kreativa verksamheter. Nyckelord som lyfts fram i resonemanget om områdets potential är mångfald, rekreation, kulturarv & kreativitet. Ett stort antal konkreta åtgärder föreslås; uthyrningspolicy, marknadsföring och förbättringar i den fysiska miljön. Flera förvaltningar/nämnder förenades i en projektgrupp för att genomföra affärsplanens idéer. Vissa av förslagen har också blivit genomförda, exempelvis vad beträffar belysning och skyltning inom området.

Ett av målen i affärsplanen är att få in fler boende i området – inte som ett överordnat mål i sig utan som ett redskap för ökad aktivitet under olika tider på dygnet och ökad trygghetsupplevelse.

Tydligt redovisade kulturvärden

Tändsticksområdets kulturvärden har alltsedan 1980-talet varit tydligt redovisade i kommunens egna utredningar och planeringsunderlag. Under 1970-talet växte det fram ett starkt intresse för industrins bebyggelsemiljöer, som tidigare inte varit uppmärksammade inom kulturminnesvården. Strukturrationaliseringar och nedläggningar skapade perspektiv på industrisamhället och dess kulturarv. Tändsticksområdet i Jönköping motsvarade väl detta framväxande intresse. Ingenjör Carl Herman Pettersson, huvudansvarig för områdets upprustning under 1980-talet, insåg tidigt områdets kvaliteter och möjligheter. I den utredning som han presenterade 1982 betonades att förändringar måste göras på ett sådant sätt *att inte byggnadernas stil försämras eller att området som helhet förfulas. Det är väldigt viktigt att vare sig helheten eller detaljerna förvanskas, för d tappar området snart sitt estetiska värde.*

I Jönköpings kommuns kulturminnesvårdsprogram, antaget 1986, definieras Tändsticksområdet i sin helhet, med alla dess byggnader, som kulturhistoriskt värdefullt område, i enlighet med dåvarande byggnadslagstiftning. Vidare föreslås utarbetande av detaljplan med skydd för bebyggelsen.

Länsstyrelsen ger Tändsticksområdet högsta värdeklassning i sin industrimiljöinventering från 1998 och i det regionala kulturminnesvårdsprogrammet, antaget 2001, upprepas förslaget om skydd för området i detaljplan. Tändsticksmuseets byggnad erhöll 1986 ett eget lagskydd genom Riksantikvarieämbetets byggnadsminnesförklaring.

Riksintresse för kulturmiljön

I enlighet med Naturresurslagen och samhällsplaneringens behov av att överblicka och samordna olika resurser och anspråk på miljön, har Riksantikvarieämbetet beslutat om ett antal riksintressen för kulturmiljövården. Riksintressemiljön Jönköpings stad utgörs av ett antal viktiga och välbevarade miljöer som speglar betydelsefulla och tidstypiska skeden i stadens historia. Tändsticksområdet ingår i riksintresset *Jönköpings västra stadsdel och institutionsområdet.* Motiveringen lyder: *Industrimiljöerna, som Tändsticksområdet med sina röda tegelbyggnader och Jönköpings Mekaniska Werkstad, hör till länets bäst bevarade industrimiljöer från sent 1800-tal. Den synnerligen välbevarade miljön på Tändsticksområdet torde dessutom inta en central roll sett ur ett nationellt perspektiv.*

Jönköpings kommun 2014-04-24 Skala = 1:5000

Tändsticksområdet i Jönköping – en kort historik

Tändsticksområdets läge i staden

Tändsticksområdet är beläget i västra delen av centrala Jönköping, den stadsdel som numera kallas Väster. Stadsdelen utgjorde läget för det medeltida Jönköping, men ödelades i samband med 1600-talets krigshändelser och brukades under de följande århundradena som stadsbornas jordbruksmark. Vid 1800-talets början införlivades området väster om Hamnkanalen åter med den växande staden, och flera för Jönköping viktiga industrietableringar förlades till den så kallade Förstaden; mest kända är Munksjö Bruk, Jönköpings Mekaniska Werkstad samt Jönköpings Tändsticksfabrik. Myndigheterna fruktade på goda grunder stadsbränder, som kunde orsakas av fabrikernas verksamhet, och Förstaden utgjorde vid 1800-talets mitt fortfarande en glest bebyggd utkant.

Tändsticksområdet etablerades i nära anslutning till Vättern, vilket utgjorde en säkerhet vid eldsvåda men också en transportfördel. Förutom den nya hamnen från 1830-talet byggde fabriken egna bryggor för angöring vid sjökanten. Stambanans framdragning år 1864 gav fabriken ytterligare transportmöjligheter. Tändsticksområdet anslöts med stickspår till bangården, och industrispår anlades i fabriksgatorna mellan husen.

Från mitten av 1800-talet övertog Väster alltmer rollen som den dynamiska och moderna delen av Jönköping. Här formades stadens representativa framsida med statliga institutioner som stationshus,

länsresidens, läroverksbyggnad och parker, men också de fabriker som fick Jönköping att växa. Trots sitt läge i anslutning till landsvägen från väster, nuvarande Västra Storgatan, låg Tändsticksfabrikens område fortfarande i stadens utkant. Bortom fabriksområdet vidtog det så kallade Talavid i anslutning till Junebäckens lopp. Här låg Hospitalet och Jönköpings lasarett och senare även Epidemisjukhuset samt den gamla Slottskyrkogården – samtliga verksamheter som avsiktligt förlagts i stadens periferi för att undvika sjukdomsspridning och andra olägenheter.

1800-talets stora industrietableringar har fram i vår egen tid starkt påverkat Jönköpings stadsbild. Fabriksområdena utgjorde slutna miljöer, inhägnade av höga staket eller murar och med entréer bevakade av portvaktskurer. Trots att fabrikerna bildade en egen värld vinnlade de sig om ett välordnat yttre.

Den första fabriksanläggningen

1844 genomförde de unga entreprenörerna Carl Frans och Johan Edvard Lundström i Jönköping sina första försök med att tillverka tändstickor. Ingen kunde då förutspå att ur dessa experiment skulle växa en av Sveriges största exportindustrier. Genom brödernas kompanjonskap 1846 kunde Johans kemiska och tekniska kunnande ingå förening med Carls affärsintresse och företagaranda. Genom resor på kontinenten och till England hade de med egna ögon erfarit fabrikssystemets möjligheter. Kanske anade de att den obetydliga lilla tändstickan genom massproduktion kunde bli en billig och oumbärlig förbrukningsvara, med en i det närmaste outtömlig marknadspotential.

Tillverkningen inleddes i hyrda lokaler vid Barnarpsgatan men 1848 byggdes en helt ny fabrik. Tändsticksfabriken var den första anläggning i Jönköping, som uppfördes för ett renodlat industriellt ändamål. Det fanns vid denna tid inga närbelägna förebilder vid utformningen av en fabriksbyggnad. Stadens hantverksnäringar bedrevs inom de traditionella stadsgårdarna, med verkstäderna belägna i gårdsflyglar och uthuslängor.

Först på hösten 1849 var tändsticksfabriken helt avslutad i sin första etapp. Anläggningen omfattade då åtta byggnader. Av dessa återstår idag endast Tändsticksmuseet, som utgjorde själva fabrikshuset, kring vilket komplementbyggnader och uthus låg grupperade. Till sitt yttre hade denna första anläggning inte stora likheter med det senare 1800-talets fabriksarkitektur. Planläggningen hade snarast något herrgårdslikt över sig, med det fritt placerade fabrikshuset som på ömse sidor flankerades av uthus och magasin. Huvudbyggnadens arkitektur visar släktskap med stadens empirebetonade panelarkitektur, där mittrisaliten och den platta attikavåningen utgjorde typiska inslag.

Anläggningen karaktäriseras av en funktionsuppdelning, där vissa delar av tillverkningen förlades till separata byggnader, sannolikt av brandsäkerhetsskäl. Samtliga byggnader var uppförda med trästommar, med undantag för laboratoriet.

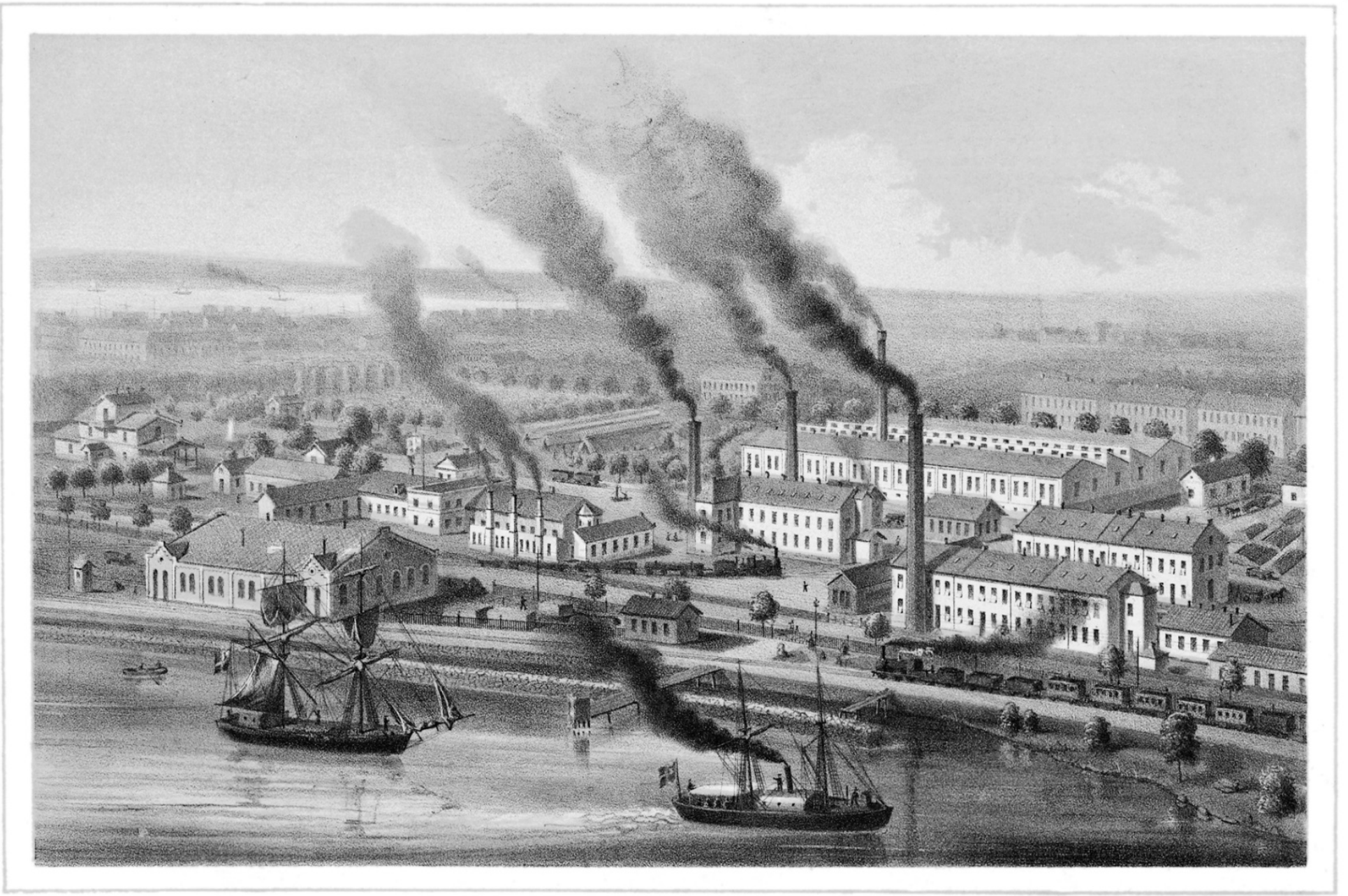

Jönköpings Tändsticksfabrik. Litografi ur Sveriges industriella etablissementer 1872.

Stenhus och ångmaskin

Vid överflyttningen till den egna fabriken 1848 togs de första stegen mot en mekanisering av produktionsprocessen. Någon ångmaskin installerades inte från början, utan de maskiner som infördes drevs och matades manuellt. De medförde dock en ökande produktionsvolym, och redan efter ett år behövde kölnan och det intilliggande magasinet utvidgas. Omkring 1850 infördes en maskin för splinttillverkning med utgångspunkt från fanér, och 1855 införskaffades skärmaskiner för askämnen.

År 1856 hade produktionen ökat så pass att lokalerna behövde utvidgas. Med en växande maskinpark infann sig behovet av ångkraft. Ett helt nytt, fristående fabrikshus i två våningar uppfördes sydväst om den första fabriken, av brandsäkerhetsskäl med murar av tegel, putsade fasader och taktäckning av skiffer. Här placerades fabrikens första ångmaskin ”av 6 hästars kraft”, och avsedd ”att driva stickhyvlingsmaskinen med mera fart och billigare än för hand”. Vidare inrymdes tre fabrikssalar, ångpannerum, laboratorium och kölna för torkning av splint.

Den nya byggnaden benämndes ”Stenhuset”. Med sten avsågs tegelsten, som vid denna tid framställdes rent hantverksmässigt. I trästaden Jönköping var tegel ännu ett ovanligt byggnads-material, betydligt dyrare än timmer. Skiffer utgjorde ett beständigt och eldsäkert material för taktäckning, och från mitten av 1800-talet importerades engelska takskiffer.

Redan 1860 fanns behov av att utvidga ”Stenhuset” med 14 alnar mot väster. Byggmästare Witting anlitades för att upprätta förslaget. I tillbyggnaden fanns ”fyra järnpelare för uppbärande av innertaket.” För maskindriften fanns ”axelledning med järntrissor och till dem hörande remmar.” Belysning av arbetssalarna skedde genom 14 fönster med ”tackjernsramar i yttertaket.” Därtill fanns gasbelysning med 40 ljuslågor med ”gasledningsrör av valsade järntuber, kranar och leder av mässing samt en mindre gasometer.”

Värmeledning av tackjärnsrör löpte genom bägge våningarna. Luftombytet skedde genom att frisk luft togs in via ventilatorer i murarna och drogs ut genom en större exhauster, dvs. en fläktanordning, på taket. För försäkring redovisades 1863 följande maskinutrustning; två skärmaskiner av järn och metall, gnuggningsmaskin av sju stenar, slipstensram för 3 stenar, ångrörsledning av dels smidesjärn, dels koppar med 11 större och mindre mässingskranar till 8 kokapparater av koppar.

Ny teknik och nya material hade gjort sin entré både i maskinutrustning och fasta byggnadsdelar. Tändsticksfabriken stod genom sina affärsförbindelser i tät kontakt med England och därifrån hämtades både teknik och begrepp. Från mitten av 1800-talet blev gjutjärn allt mer utnyttjat. Importen av gjutjärnskolonner från England till Sverige anses ha börjat på 1850-talet, men snart uppstod även en inhemsk tillverkning. År 1860 startade Jönköpings Mekaniska Werkstad, och därifrån hämtades både maskindelar och byggnadselement till tändsticksfabriken.

Spiraltrappa av gjutjärn i nuvarande Kulturhusbyggnaden. Enligt uppgift är trappan tillverkad vid Jönköpings Mekaniska Werkstad och samtida med byggnaden, från 1881.

Strands Väveri och eget gasverk

Under 1850-talet rådde allmän högkonjunktur. Fabriken var framgångsrik och ombildades 1857 till Jönköpings Tändsticksfabriks Aktiebolag, JTAB. De goda tiderna lockade Carl Lundström att med förtjänsterna från tändstickstillverkningen etablera sig i en helt ny bransch – textilfabrikation. På grannTomterna i väster anlades 1857 Strands Väveri med framställning av i första hand yllevävnader.

Anläggningen bestod av två byggnadskroppar, förlagda parallellt med strandlinjen. Närmast Vättern låg en envåningslänga uppförd av tegel och gjutmur och täckt med skiffer. Utmed hela takåsen löpte en imhuv för utvädring av lokalerna. Här inrymdes fabrikens färgeri och appreteringsavdelning, med maskiner för ångning, krympning, luggning, tvättning och pressning av tygerna. Söder därom låg en tvåvåningsbyggnad av tegel med tak av tegel, inrymmande själva väveriet samt kontor och magasin. I bottenvåningen stod en 25 hästkrafters ångmaskin.

Textiltillverkning fordrade goda belysningsförhållanden, och i detta syfte anlades 1858 inom fabrikstomten ett eget gasverk, som kunde förse både tändsticksfabriken och Strand med lysgas. Något kommunalt gasverk var ännu inte planerat. I sina memoarer skriver Carl: ”Anläggningen av väveriet gjorde det nödvändigt att också anlägga ett gasverk. Ty endast belysning med gas kunde vara tillräckligt god och bekväm för att tillgodose tillverkningen av

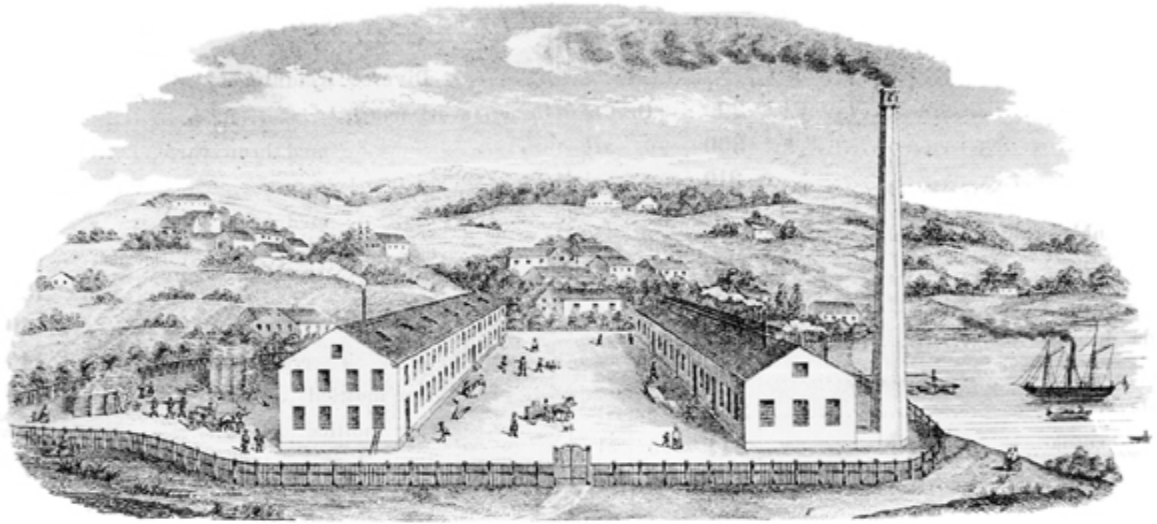

Strand Väveri. Vinjettbild från priskurant omkring 1860.

så noggranna fabrikat, som de ifrågavarande och dessutom vara tillräckligt ofarligt.”

Gasverket låg invid landsvägen, i västra delen av det nuvarande fabriksområdet. Det bestod av två byggnader med åtskiljande kraftig brandmur, båda uppförda av korsvirke med tegelfyllning, jordgolv och taktäckning av tegel. Den västra delen inrymde ”tre gasberedningsugnar av eldfast tegel, fristående från väggarna med 11/2 fots mellanrum, med inmurade tre retorter. I den östra byggnadsdelen inrymdes dels apparater av gjutet järn för tjärans skiljande från gasen samt gasens tvättning och rening. Därtill en större gasklocka av jernplåt 26 och 3/4 fot i diameter och 10 fot hög, till gasens förvaring, med stag, kedjor, tyngder och blockskifvor.”

Gasen leddes via en hydraulisk huvudledning till Strands Väveri och tändsticksfabrikens byggnader. I den gamla fabriken installerades gasledningrör av valsat järn för 40 gaslågor och i Stenhuset för 30 gaslågor. Även utomstående kunder anmälde sitt intresse för att köpa gas, bland annat Stora Hotellet som öppnade 1860. När det kommunala gasverket togs i drift 1862 lades den egna tillverkningen ned, men byggnaderna fick stå kvar och utnyttjades som förråd.

Fabriksområdet utvidgas

1866 utökades fabriksområdet kraftigt genom inköp av f.d. Strands Väveri. Den framgångsrika textilfabrikationen hade fått ett hastigt slut genom en eldsvåda 1863. Byggnader och maskiner köptes upp av konkurrenten Carlsvik, och Carl Lundström övertalades att lämna Jönköping för att bli disponent vid fabriken i Stockholm. Han efterträddes som disponent av Bernhard Hay, som hade anställts1853. Bernhard Hay blev en driftig företagsledare, och det var under hans tid som tändsticksfabriken växte till en storindustri.

En betydande del av tillverkningen flyttades över i de två återuppförda fabrikshusen av sten. Längan närmast Vätterstranden inrymde en större arbetssal, ångpannerum med två ångpannor, smedja samt utrymmen för svavling, klisterkokning och torkning av tändstickor. Maskinutrustningen omfattade bland annat en cirkelsåg, ett slipverk, två gnuggningsmaskiner, med ändamål att avlägsna överskottet av svavlingen, samt en torkningsapparat med tillhörande ångpanna och fläktmaskin.

Tvåvåningsbyggnaden inrymde tre större arbetssalar, kontorsrum, ångpannerum och en ångmaskin på 25 hästkrafter. Maskinutrustningen omfattade bl a sex skärverk, en pressningsmaskin och en svarvstol av järn. Lokalerna var utrustade med gasbelysning, värmeledning samt vattenledning för varmt och kallt vatten.

Den utvidgade tomten skapade förutsättningar för en rationell produktionslinje inom fabriksområdet. Två fabriksgator växte fram och i den fortsatta utbyggnaden rättas byggnadslinjerna in efter dessa.

År1864 öppnades järnvägssträckan Jönköping – Falköping för trafik. Fabriksområdet anslöts med ett stickspår till bangården, och ett spårsystem anlades mellan husen. Järnvägen medförde samtidigt att fabrikens vattentillförsel från Vättern blev avskuren och 1865 anslöt sig fabriken till stadens nyanlagda vattenledning och brandposter inrättades på flera platser inom fabriksområdet.

Tändsticksområdet från väster 1883. På bilden syns industrispåren och upplag av asptimmer samt två fabriksskorstenar. 1882 hade fabriken 10 ångmaskiner.

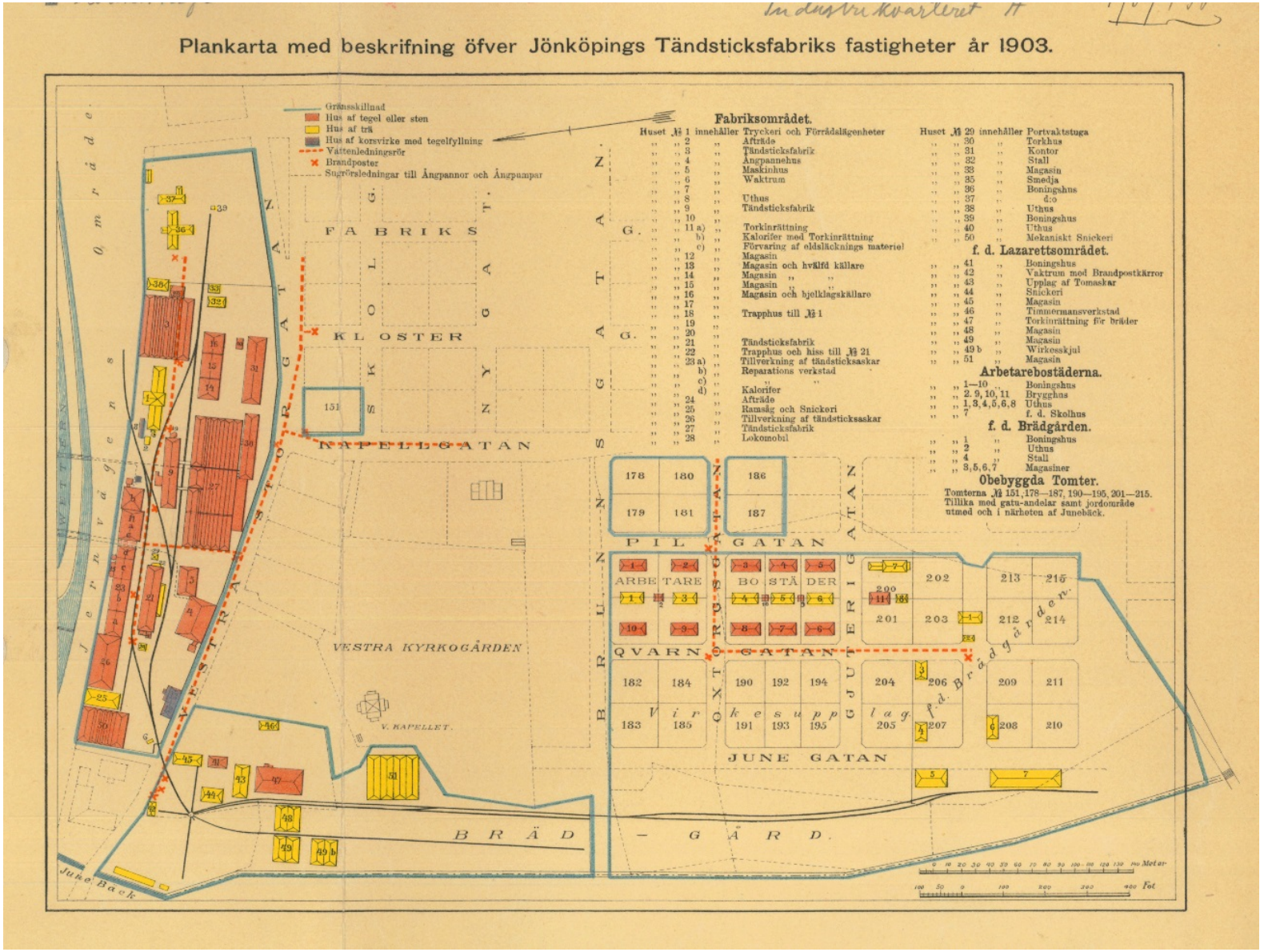

Karta över Tändsticksområdet 1903. Stenhus anges med rött, träbyggnader med gul färg. På kartan syns också industrispåren som förenade fabriken med Statens järnvägar och brädgården utmed Junebäcken. Brandposter inom området är markerade med röda kryss. På bilden syns även Tändsticksfabrikens arbetarbostäder.

Mekanisering och massfabrikation

I slutet av 1860-talet kom genombrottet för mekanisering av de olika tillverkningsmomenten. Produktionen bestod ännu till största del av de hälsovådliga och lättantändliga fosforstickorna. Redan på 1850-talet hade Johan Lundström utvecklat en säkerhetständsticka, där den giftiga gula fosforn kunde uteslutas ur knoppen och flyttas över till ett plån på asken. Men säkerhetständstickorna kunde inte buntas i ringdosa, utan måste sättas upp för hand i ramar – en omständligare och dyrare arbetsmetod. Även ingredienserna var dyrare. Säkerhetständstickorna blev inte konkurrenskraftiga på marknaden.

År 1867 inköptes den första uppsättningsmaskinen från Tyskland. Den tidsödande handuppsättningen mekaniserades och produktionen ökade snabbt. JTAB skaffade sig svensk ensamrätt till maskinen, och redan 1869 hade tillverkningsvärdet fördubblats. Nu behövdes nya och snabbare metoder även för andra delar av tillverkningen.

Den unge ingenjören Alexander Lagerman anställdes, och hans sinnrika uppfinningar skapade slag i slag nya tekniska lösningar för olika arbetsmoment. Uppsättningsmaskinerna följdes 1873 av urtagningsmaskiner och därefter kom i rask takt maskiner för plåning, satsning, spånhackning och tillverkning av papperskapslar. En flaskhals var askfyllningen som automatiserades 1877. På 80-talet följde maskiner för framställning av ytteraskar och inneraskar.

På detta foto från 1880-talet syns disponent Bernhard Hay vid skrivbordet i det nya kontorshuset. Inredningen är tidstypisk

Mekaniseringen ledde till följdinvesteringar också på byggnadsområdet. Inte ens Strands stora huskroppar räckte till, och på 1870- och 1880-talen var byggnadsverksamheten intensiv. Vid Storgatan restes ett kontorshus i två våningar. Vidare tillkom ett nytt magasin och vid tomtgränsen mot norr en byggnad som inrymde ångpannor, ångmaskin, torkinrättning för splint samt brandstation.

Uppställningen sida vid sida av tunga och utrymmeskrävande maskiner medförde behov av sammanhängande golvytor. I stället för att bygga på höjden valde man att breda ut sig i markplanet. Den första byggnad av denna typ påbörjades 1869 och beskrivs samma år: ”Hus af sten, med yttre tak af jernplåt på bräder, till en del i form av sheds. Har egne murar å alla sidor samt gaflar och skiljemurar af tegel. Mellantak finnes icke.”

Sågtaksbyggnaden – the north light shed

Benämningen syftar på den karaktäristiska sågliknande silhuett som bildas av de uppdragna takfallen. Genom glasning av de takytor som vänder sig mot norr uppnås en jämn och skuggfri dagsljusbelysning. Fabrikslokalernas golvyta kan utsträckas obegränsat, då man inte längre är beroende av fönster i ytterväggarna.

Det engelska begreppet för denna byggnadstyp är north-light shed. Byggnadssättet har kopplats till det storskaliga införandet av den mekaniserade vävstolen i den engelska bomullsindustrin på 1830-talet. Redan under samma decennium fanns den första tillämpningen i Sverige, i Jonsered utanför Göteborg, där de engelska fabrikörerna William Gibson och Alexander Kieller etablerat en segelduksfabrik. Ett annat tidigt exempel i Sverige var Carlsviks ylle-fabrik i Stockholm, som uppfördes 1857 efter engelskt mönster. Först på 1880-talet hade byggnadstypen blivit allmänt etablerad i Sverige. Ytterligare flera byggnadskomplex med samma konstruktion uppfördes under de följande årtiondena, nämligen fabrikshuset nr 3, (G-huset) snickeri-fabriken nr 50/25 samt tillbyggnader i flera etapper av ”Patenten”, nr 27. I JTAB:s brandförsäkrings-beskrivningar från 1890-talet används begreppet parterrebyggnad för den låga, utbredda byggnads-typen. Det franska ordet *parterre* betecknar helt enkelt att byggnaden är förlagd i markplanet.

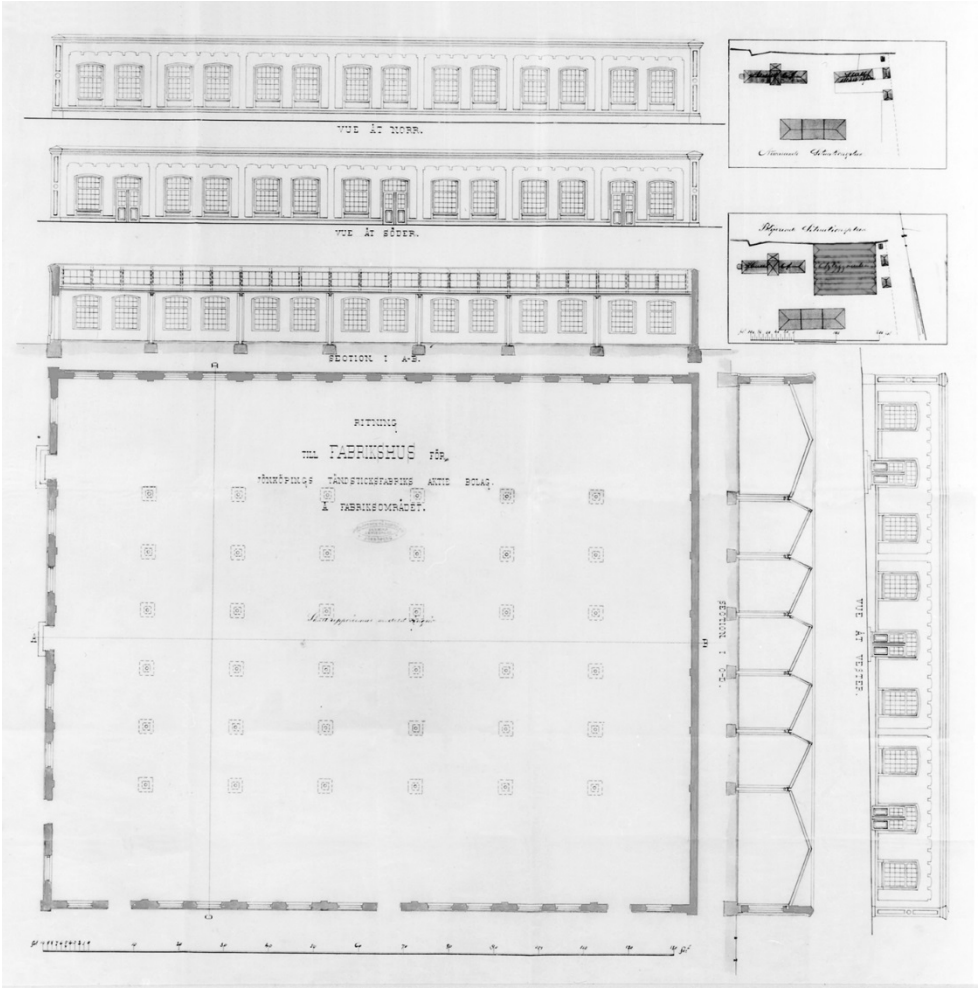

Ritning till fabrikshus för Jönköpings Tändsticksfabriks Aktiebolag, 1881. Det så kallade G-huset är ett sällsynt välbevarat exempel på en sågtaksbyggnad.

Tegel och gjutjärn

När Strands Väveri och tändsticksfabrikens första stenhus hade uppförts doldes murverket av putsade fasader. Vid 1800-talets mitt var idealet fortfarande den klassiska arkitekturens ljusa stenfasader. I Strands byggnader fanns dessutom stora partier av gjutmur, med inslag av krossad sten och kalkbruk, som behövde överputsas.

På 1870- och 1880-talen skedde genombrottet för en ny industriell byggnadsteknik, där teglets egenskaper utnyttjas både konstruktivt och estetiskt. Ny teknik infördes under denna period vid tegeltillverkning. Genom maskinformning av stenarna och kontinuerlig bränning i ringugn kunde tegel masstillverkas och förbilligas. Kvaliteten blev jämnare, med enhetligare färg och slätare yta, och det blev mer intressant att använda materialet för att skapa prydliga och tilltalande fasader. Samtidigt spirade ett intresse för medeltidens tegelbyggande och formspråk som satte spår i arkitekturen.

Det nya fabrikshus som stod klart 1870 var det första inom området som fick stå med synligt tegel i fasaderna. Det blev mönsterbildande för de ytterligare hus med sågtandstak som kom att uppföras senare. Genom lisener indelas yttermurarna i väggfält som i allmänhet omfattar två fönsteraxlar. Lisenerna har en stabiliserande inverkan på murverket samtidigt som de artikulerar de långa fasadräckorna. Murverket pryds också av mönstermurade friser som upptill binder samman lisenerna. Frisens stickbågiga form är en återupprepning av fönstrens stickbågsvalv. Den sågtandslika taksilhuett som följer av konstruktionen döljs i fasaden av uppdragna murkrön, och från marken hade fabrikshuset en uttalat horisontell och vilande karaktär.

Den industriella tegeltillverkningen erbjöd vidare ett sortiment av formtegel, som kunde utnyttjas i fönsteromfattningar och listverk. Trots den enkelhet som präglar tändsticksfabrikens byggnation erbjuder i synnerhet takgesimserna många variationer på mönstermurningens tema.

Gjutjärn utnyttjades invändigt i pelare, balkar och spiraltrappor samt i yttre byggnadselement som fönsterbågar, ankarslutar och ventiler.

Det är inte känt om någon arkitekt medverkat vid projekteringen av tändsticksfabrikens anläggningar. Bevarade ritningar är så gott som aldrig signerade. Det troliga är att planlösningar och konstruktioner har tagits fram av företagets egna ingenjörer. Kunskap om tegelmurningens teknik och estetik fanns även hos de byggmästare som utförde byggnationen.

Fina exempel på detaljer i tegelmurverk.

Tändsticksområdet under 1900-talet

Krisen i samband med Kreugerkraschen 1932 medförde lönesänkningar och förkortade arbetstid för tändsticksfabrikens anställda. STAB undgick dock konkurs och företaget kunde rekonstrueras. Huvudkontoret flyttades 1933 från Stockholm till Jönköping, vilket medförde förändringar i byggnadsbeståndet. Koncernledningen satt i ”Vita huset”, den tidigare kontorsbyggnaden vid Västra Storgatan, medan Jönköping-Wulkans tjänstemän disponerade det tidigare magasinenet, Röda huset kallat. Ett nytt mer representativt entréparti skapades mot Västra Storgatan och platsen framför kontorsbyggnaden anordnades med Lagermanbysten och en gjutjärnsfontän.

År 1940 avvecklades tändstickstillverkningen på den så kallade ”Gamla fabriken” men fortsatte fram till 1971 vid Jönköpings Westra Tändsticksfabrik, som var ett dotterbolag inom STAB-koncernen. Byggnaderna inom Tändsticksområdet användes fortfarande för olika ändamål, med fortsatta ombyggnader och anpassningar av lokalerna. Flera lokaler byggdes om med nya och mer hållfasta bjälklag av betong, för att klara större belastning av tunga maskiner eller lagerfunktion. Detta gällde bland annat delar av C-huset, som alltsedan 1900-talets inrymde fabrikens tryckeri för etiketter och reklammaterial. Betongbjälklag byggdes i början av 1960-talet också i den övergivna kraftstationen, i maskinrummet partiellt och i ånpannerummet genomgående, för nya lagerfunktioner i lokalerna.

Alltmer kontorsytor behövdes för STAB-koncernens ledning, tjänstemän och ingenjörer. Kontor inreddes i två etapper i B-huset, tidigare magasin. Den ursprungliga kontorsbyggnaden vid Storgatan förlängdes 1955-1956 mot öster och höjdes mot gården. Matsalar för direktionen och personalen inrättades i ”Patenten”, med exklusiv inredning av ädelträfanér, sannolikt ur den egna tillverkningen i Fanérbolaget.

När asktillverkningen upphörde i byggnad nr 26 inreddes en mekanisk verkstad för tillverkning och reparation av maskiner i bottenvåning och det övre planet ritkontor för bolagets ingenjörer.

Laboratorium och andra utvecklingsfunktioner förblev inom Tändsticksområdet, och in i det sista tillreddes stickornas tändsats i byggnad nr 11, för export till koncernens övriga fabriker i Sverige och utlandet.

Ovan: Tändsticksfabrikens tryckeri för etiketter drevs till 1971. Här fanns även en litografisk ateljé.. Foto omkr. 1930.

Höger: Under andra världskriget uppläts fabrikslokalerna för tillverkning och packning av ammunition åt Försvarsmakten.

Beskrivning och kulturhistorisk bedömning av bebyggelsemiljön och de enskilda byggnaderna

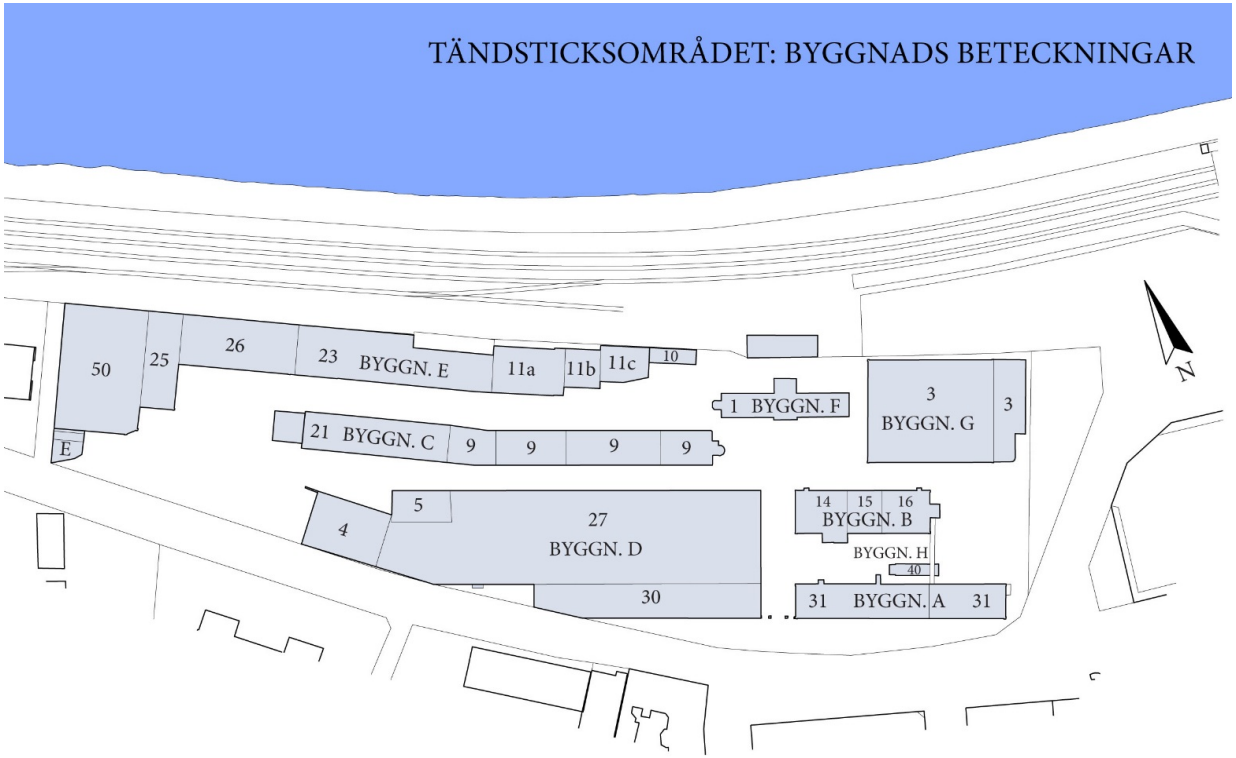

Byggnadernas beteckningar

Byggnadernas numrering hänvisar till plankartan. Samma numrering tillämpas som har varit gällande i tändsticksfabrikens interna dokument. Numreringen återfinns på bolagets egna tryckta kartor över fabriksområdet, i olika skeden av dess verksamhet.

I samband med att äldre byggnader ersattes med nya överflyttades i allmänhet numreringen på det nya hus som uppfördes i samma läge eller med samma funktion. Byggnader som revs men inte ersattes utgick ur nummerserien. Vid mitten av 1900-talet infördes även en bokstavserie från A – H för att identifiera byggnaderna på området. Flera sammanbyggda hus i ett ”kvarter” fick därvid en enhetlig beteckning.

Redovisningen av byggnaderna inleds med de friliggande husen, därefter presenteras de sammanbyggda byggnadslängorna med sina ingående delar.

Fristående byggnader

A-huset. Byggnad nr 31.

Kontorsbyggnad

Tändsticksfabrikens administration inrymdes under de inledande årtiondena i övervåningen på det första fabrikshusets, den så kallade ”Ettan”. 1873 började ett nytt kontorshus uppföras och stod klar året därpå. Byggnaden har källare, två våningsplan och inredd vind.

Fasaden är putsad och utformad i klassicerande stil med hörnpilastrar, lisener och bågfris vid takfoten. Byggnadsstommen är av tegel och det flacka sadeltaket har täckning av falsad plåt. År 1942 inreddes vindsvåningen till kontorslokaler med full våningshöjd mot norr och en rad av takkupor i gatufasaden. En inbyggd förbindelsegång konstruerades mellan kontorslokalerna i A-huset och B-huset. Gångbron är en stålkonstruktion på två bockar, vara av den ena är integrerad i det underliggande ”lokomobilhuset”.

År 1956 förlängdes byggnaden mot öster med en dryg tredjedel av dess totala fasadlängd. Frontespisen i den ursprungliga i mittaxeln fick för symmetrins skull en motsvarighet i den tillbyggda delen. Den nya helheten utformades på ett enhetligt sätt med bibehållande av putsfasadens klassicistiska stildrag.

Tändsticksfabrikens kontorshus var för sin tid en avancerad byggnad vad avser tekniska installationer. Redan från början fanns indragen vattenledning och vattentoalett. Telefon installerades 1882 och elektrisk belysning 1888.
Byggnaden utnyttjas för kontorsändamål och har för några år sedan genomgått invändig ombyggnad.

Kulturhistoriska värden/bedömning

Med hänsyn till sin placering vid Västra Storgatan utformades fasaden på ett representativt sätt, som skiljer sig från produktionsbyggnaderna inne i området. En ”naken” och rå tegelvägg var vid byggnadstiden ännu inte fullt accepterad som ett självständigt arkitektoniskt uttrycksmedel. En putsad fasad i det gängse klassiska formspråket motsvarade däremot kraven på prydlighet och representation. Värdefulla delar är byggnadens proportioner och putsfasadens utformning med klassicistiska element, samt de äldre fönster som finns bevarade.

Fasadens samspel med gatan och det offentliga stadsrummet behöver uppmärksammas. Alexander Lagermans porträttbyst och fontänen från Näfweqvarns bruk är viktiga inslag i den representativa framsidan, liksom grindpartiet som utformats i stilmässig överenstämmelse med fasaden. Tyvärr skyms grindpartiet och blickfånget mot Tändsticksmuseet av en nyligen uppsatt och okänsligt utformad ”reklambåge”.

Viadukten, den så kallade ”Suckarnas gång” mellan hus A och hus B är ett typiskt inslag i förtätade industrimiljöer och har stort bevarandevärde.

Hus H. Byggnad nr 40.

Lokomobilhus

Mellan kontorshuset och magasinet ligger en liten tegelbyggnad med putsade fasader, uppförd 1874, i samband med kontorshuset. Byggnaden inrymde ursprungligen en 10 hästars lokomobil för varmluft till kontorshusets värmeanläggning. Senare har den utnyttjats som laboratorium, matsal, arkiv och förråd.

Kulturhistoriska värden/bedömning

Lokomobiler för uppvärmningsändamål var en teknisk nyhet under 1800-talet. Byggnadstypen är ovanlig och har industrihistoriskt värde.

Tändsticksfabrikens entréparti i tidstypisk nyklassicistisk stil utformades på 1930-talet, då huvudkontoret flyttades från Stockholm till Jönköping.

Detta foto från slutet av 1800-talet visar magasinsbyggnadens ursprungliga utseende. Fasaderna var slutna, med endast små fönsteröppningar. Mot norr vände sig tre lastbryggor med anslutning till fabriksspåret.

B-huset. Byggnad nr 14–16.

Magasin

Byggnad uppförd 1875 som magasin, ursprungligen i två våningar och källare. Byggnaden har en pelar-balkkonstruktion med tre rader gjutjärnskolonner och bjälklag av trä. Genom tjocka brandavskiljande väggar var magasinsutrymmena uppdelade i tre sektioner. Även källarutrymmena byggdes extra brandsäkra; de två västra sektionerna har kryssvalv av tegel, medan den östligaste är en bjälklagskällare med mycket kraftigt dimensionerade bjälkar.

Yttermurarna är av rött tegel, med dekorativt utformade ankarslutar av järn. Vid andra våningens takfot löper en kraftigt markerad gesims med mönstermurning. Huset vilar på en hög sockel av krysshamrad granit. Mot norr finns två nyare samt två ursprungliga igenmurade källarhalsar. Ursprungligen fanns även port och lastbrygga i fasaden mot norr. Fasaderna var från början mycket slutna och på gavelväggarna helt fönsterlösa.

Magasinet utnyttjades för upplag av tändstickor, papper och råvaror. År 1915 ändrades användningen till mekanisk reparationsverkstad och smedja. På 1930-talet inreddes ingenjörs- och ritkontor på andra våningen. 1942 tillkom en helt ny takvåning för kontorsändamål och ett nytt trapphus tillfogades på östra sidan. Den glasade trappfoajén är ett senare tillägg. Byggnaden är i dagsläget delvis inredd till studentboende.

Kulturhistoriska värden/bedömning
Byggnadens solida konstruktion och sektionsindelning återspeglar de krav på säkerhet som ställdes på förvaringen av fabrikens eldfängda råvaror och produkter.

Takvåningen från 1940-talet och den ändrade fönsterutformningen har förändrat byggnadens proportioner och fasaduttrycket till det sämre.

Betydande byggnadshistoriska värden finns dock fortfarande i byggnadens kraftfulla helhetsintryck, fasadens tegelmurverk och i detaljer som ankarslutar, gesims och den rustika naturstenssockeln med upphöjda vulstfogar. Det är också möjligt att förbättra fasaden genom återställa tidigare fönsterutformning, eftersom öppningarnas stickbågar är bibehålla.

Interiört finns konstruktioner och inredningsdetaljer av kulturhistoriskt intresse, bl. a; källarens kryssvalv och kraftiga bjälkar. Kontorsvåningarnas kolonner har inbyggnad med karosseripanel, skåpinredning och andra påkostade snickerier av ek samt sammanträdesrummet på västra gaveln med fönsterbänkar av kolmårdsmarmor.

F-huset. Byggnad nr 1.

Tändsticksmuseet, ”Ettan”

Tändsticksmuseet är det enda som återstår av tändsticksfabrikens första anläggning från 1848. Det har en stomme av furutimmer med ursprunglig panelbeklädnad. Fasaden är målad med grå oljefärg. Fönsterpartierna är genomgående spröjsade och liksom entrédörrarna målade i engelskt rött. Taket är täckt med rött tegel med rödmålade plåtdetaljer och ursprungliga takkupor. Byggnadens mittparti reser sig över taklisten i form av en attikavåning med flackt takfall. Utformningen är typisk för empire-perioden i Jönköping och förlänar byggnaden ett herrgårdslikt utseende. Attikan är försedd med ett ursprungligt fabriksur.

Denna byggnad kallades allmänt ”Ettan”, och dess användning har skiftat under årens lopp. Här bedrevs ursprungligen tändstickstillverkningen och i den övre våningen fanns kontoret. Under 1880- och 1890-talen inrymdes här fabrikens tryckeri, och vid 1900-talets början inrättades matsalar och badrum för arbetarna, senare även en sjukvårdsmottagning.

Tändsticksmuseet invigdes 1948, i samband med fabrikens 100-årsjubileum, efter restaurering och återställande av interiören.

Kulturhistoriska värden/bedömning

Tändsticksmuseet utgör hjärtat i Tändsticksområdets industrihistoriska miljö. Museet skildrar tändsticks-tillverkningens teknik och sociala historia och har en unik samling av äldre maskiner. Byggnaden har mycket stora kulturvärden, både exteriört och interiört och den är sedan 1986 lagskyddad som byggnadsminne.

G-huset. Byggnad nr 3.

Tändsticksfabrik

Denna byggnad började uppföras 1881 och är ett välbevarat exempel på en ny fabrikskonstruktion som följde med tillverkningens mekanisering, en så kallad sågtaksbyggnad. För uppställning av de tunga maskinerna behövdes stora sammanhängande golvytor, helst i markplanet. Grundplanen är i det närmaste kvadratiskt med yttermåtten 145x119 fot. För att erhålla dagsljus i den stora arbetssalen fordrades överljusbelysning i form av ett sågtandstak med ljusintag mot norr. Detta har en sinnrik konstruktion, uppburet av 42 gjutna U-formade järnbalkar som i sin tur vilar på 6 rader av gjutjärnskolonner. I de öppna U-formade balkarna uppsamlas regnvatten från takytan och leds bort via de ihåliga gjutjärnskolonnerna, genom kulvertar under golvet, som mynnar i Vättern.

G-huset utgjorde under 1900-talet Tändsticksfabrikens avdelning för specialprodukter som brasständstickor, jubileumsaskar och present-förpackningar. Lokalerna har sekundärt blivit indelade i mindre utrymmen och ursprungliga konstruktioner delvis övertäckta.

Exteriören är välbevarad med murverk i rött fogstruket tegel och mönstermurade friser och gesims utmed takfoten. De lisener som indelar fasaden bidrar till konstruktionens stabilitet men har samtidigt en estetisk verkan. Taket är täckt med grönmålad plåt, men fasadmuren är uppdragen till en sarg som från marknivå döljer sågtakskonstruktionen. År 1963 skedde en tillbyggnad mot öster, avsedd som garage och serviceverkstad för företagets motorfordon.

G-huset med garaget från 1963 i förgrunden. Garagebyggnaden är ett genomtänkt tillägg, gestaltat i modern stil men genom sitt fina tegelhantverk samtidigt respektfullt mot den äldre byggnaden.

Kulturhistoriska värden/bedömning

G-huset har stora kulturhistoriska värden, av såväl teknikhistorisk som arkitektonisk synvinkel.

Byggnaden är ett tidigt och välbevarat exempel på en så kallad sågtaksbyggnad, även kallad parterre-byggnad. Den genuint bevarade konstruktionen med bärande och vattenavledande gjutjärnkolonner torde vara mycket ovanlig även i riksperspektiv.

Sammanbyggda huslängor

Huslänga C

Den byggnadslänga som sträcker sig mellan de två fabriksgatorna, är sammansatt av flera olika hus-kroppar med skilda tillkomsttider. Fasaderna är omväxlande av tegel och puts, och har varierande höjder och takfotsnivåer. Härigenom uppstår en visuell omväxling i fasadlinjen. Frontespiser, takkupor och förhöjda hissvåningar bidrar till den livfulla siluetten.

De låga byggnaderna i mitten av C-längan bidrar till att ljus och sol kan nå in till Svavelsticksgränden. Härigenom blir gaturummet trivsammare att vistas i. Områden med sol är också attraktiva för uteserveringar och andra utomhusaktiviteter, som skall främjas, i enlighet med Affärsplanen.

I förhållande till Tändsticksgränd är gaturummet i Svavelsticksgränd något ”livlöst”. Detta kan förbättras genom fler utåtriktade och tillgängliga verksamheter i bottenvåningarna.

Bättre visuell miljö kan uppnås genom ändrad markbeläggning. De ursprungliga fabriksspåren ligger troligen kvar under asfalten, och man bör undersöka möjligheten att frilägga dessa, för att förstärka den industrihistoriska atmosfären.

.

Byggnad nr 9 uppfördes år 1900 och har en tidstypisk tegelarkitektur med fogdragning och välgjorda detaljer.

Byggnad nr 9

Fabrikshus, ”Stenhuset” eller ”Kölnan”

Den äldsta delen i C-längan är den putsade, gulmålade byggnaden i östra delen av husraden. Här uppfördes 1856 fabrikens första tegelhus, byggt av brandsäkra material för att inrymma fabrikens första ångmaskin om 6 hästkrafter. Även yttertaket hade från början brandsäker täckning med skiffer. I äldre handlingar betecknas byggnaden som ”Stenhuset”. Här togs förmodligen de första stegen mot fabrikens mekanisering med tre skärverk för splint. År 1863 utökades ”stenhuset” mot öster och här inrymdes även kölna för torkning av splint samt laboratorium.

År 1900 tillkom en helt ny tvåvåningsbyggnad mot öster. Denna fick fasader av rött maskinslaget tegel med ett trapphus på gaveln. Vid 1900-talets början var hela komplexet inrättat till splintfabrik.

Den lägre tegelbyggnaden i C-husets mellersta del är uppförd i två etapper 1906 och 1909. Här skedde grovbearbetning av asptimmer och lokalerna inrymde kapsåg, barkmaskin, kubbkokning med ånga. Tegelbyggnaden från år 1900 har ursprungliga konstruktioner med gjutjärnskolonner, tegelvalv på järnbalkar en elegant spiraltrappa av gjutjärn i trapphuset på gavelväggen.

Kulturhistoriska värden/bedömning

Byggnaderna har sammantaget ett betydande industrihistoriskt värde för förståelsen av produktionslinjen i tändsticksfabrikationen. Den äldsta putsade delen, ”Stenhuset”, är intressant som platsen för fabrikens första ångmaskin och den begynnande mekaniseringsprocessen. Originalkonstruktioner finns i flera av byggnaderna.

Tegelbyggnaden längs österut i huslänga C har i bottenvåningen bevarade originalkonstruktioner med gjutjärnskolonner och tegelvalv mellan stålbalkar. I det rundade trapphuset finns en elegant spiraltrappa av gjutjärn.

Byggnad nr 21

Askfabrik, tryckeri

Fabrikshus uppfört i två våningar med stomme av tegel och putsad, gulmålad fasad. Sadeltak med grönmålad falsplåt. I varje långsida är en stor frontespisliknande takkupa. Byggnaden uppfördes ursprungligen år 1857 för Strands Väveri. År 1863 eldhärjades väveriet och efter återuppförande införlivades byggnaden i tändsticksbolagets fastighetsinnehav. Fabrikens andra ångmaskin om 25 hästkrafter installerades i mitten av 1860-talet.

Verksamheterna i huset har skiftat; på 1890-talet bedrevs här framställning av fosfortändstickor, vid 1900-talets början askfabrik med klisterkokning och torkning av askar.

Under större delen av 1900-talet har fabrikens eget tryckeri funnits i detta hus. Etiketterna var ett viktigt led i företagets marknadsföring. Här utfördes originalarbete, litografering och tryckning av etiketter till askar och större förpackningar. Den lägre byggnadsdelen på västra gaveln byggdes 1929 för att inrymma färglager samt WC och hygienutrymmen för de anställda. På 1950-talet förstärktes byggnaden med nytt pelarburet betongbjälklag, troligen för att bära de tunga, vibrerande tryckpressarna. Vid mitten av 1900-talet tillkom även en fabrikshiss i östra delen, vilket avspeglas i ett förhöjt hisstorn.

Kulturhistoriska värden/bedömning

Byggnaden är en av de äldsta inom området och ett intressant inslag i Jönköpings tidiga industrihistoria. Parallellt med tändsticksfabriken drev en av dess grundare, Carl Lundström, under några år en framgångsrik yllefabrik. De putsade fasaderna är ett uttryck för nyklassicismens kvardröjande ideal.

Sammanbyggda huslängor

Huslänga D

Huslängan D utbreder sig mellan Västra Storgatan och Tändsticksgränd. Byggnadskomplexet är fasadmässigt det mest enhetliga inom området. Byggnaderna är uppförda i tidsspannet 1869–1915. Samtliga fasader är murade av rött tegel, och har samordnats i utförandet av murverk och detaljer. Ett undantag från teglets dominans är dock den putsade fasaden vid Västra Storgatan, som är avsedd att bilda en pendang till kontorshuset.

Den enhetliga tegelarkitekturen skapar en stark ”industriatmosfär” i Tändsticksgränd. Souterrängvåningarnas lågt placerade fönster och många entréer skapar liv i fasaderna.

Längst i väster avslutas husraden med kraftstationens monumentala byggnadskomplex. Höga socklar och stora bågformade muröppningar utgör en kontrast mot den marknära fabrikslängan. Mellan kraftstationes två huskroppar bildas en kilformad plats, som vänder sig mot eftermiddagssolen. Här finns förutsättnngar för en trivsam utomhusmiljö.

Utmed Västra Storgatan avgränsas fabriksområdet av en tegelmur i likartat utförande som fasaderna. Muren har tillkommit i etapper, och följer gatans sluttning med nedtrappning av nivåerna. Muren är ett typiskt och hävdvunnet inslag i stadsbilden i denna del av Jönköping, och den har ett avsevärt kulturvärde.

Hus nr 27 och 30

Tändsticksfabrik ”Patenten” samt torkhus

Byggnadsår: i etapper 1869/70, 1873, 1876, 1881, 1909, 1913, 1915

Mellan Västra Storgatan och Tändsticksgränd utbreder sig tändsticksfabrikens största fabrikskomplex, ”Patenten”. Fasaderna av rött tegel med inslag av mönstermurning och de stickbågiga fönsteröppningarna utgör sammanhållande element i byggnadsgruppen, liksom takytornas gröna falsplåt. En mindre del av anläggningen, som vänder sig mot Västra Storgatan, har dock putsfasad.

Idag framstår ”Patenten” som en enhetlig byggnad. I själva verket är den vidsträckta anläggningen uppförd i flera etapper. Här skedde tillverkningen av JTABs patenterade säkerhetständstickor. När maskiner infördes i produktionen i större omfattning behövdes verkstadslokaler med stora golvytor i samma plan. Den första etappen av hus 27 uppfördes 1869/70 och var den första tillämpningen av en ny byggnadskonstruktion – en så kallad sågtaksbyggnad med dagsljusinsläpp ovanifrån genom snedställda takfönster.

Byggnaden var för sin tid oerhört modern; enligt en samtida beskrivning med: ”tak av jernplåt, på bräder, till en del i form av ”sheds”. Mellantak finnes icke, innehåller blott en våning, 3 arbetssalar för tillverkning av tändstickor, huset har indragen vatten- och avloppsledning, fullständig gasledning samt värmeledningsrör för husets uppvärmning med ånga.”

Den byggnadsdel (hus 30) som vänder sig mot Storgatan uppfördes 1873 som fristående torkhus för tändstickor. Den utformades med putsad fasad för att bilda en pendang till det samma år uppförda kontorshuset. 1876 och 1881 utvidgades fabriken mot norr så att en regelbunden byggnadslinje erhölls mot den interna fabriksgatan. År 1915 byggdes torkhuset ihop med nr 27.

Vid 1900-talets början fanns fortfarande en lucka mellan ”Patenten” och den nya kraftcentralen i väster. År 1909 utnyttjades detta mellanrum genom ännu en byggnadsetapp med sågtandstak.

Under andra världskriget skedde ombyggnader i fabrikskomplexet för tillverkning av ammunition för det svenska försvaret. Vindsvåningarna och norra fasadens brandbalkonger och utrymningsstegar tillkom 1942.

Kulturhistoriska värden/bedömning

”Patenten” har mycket stora kulturhistoriska värden som en tidig representant för den nya industri-byggnadsteknik som under 1800-talet infördes till Sverige från England. Det nya fabrikshuset från 1869 –1870 var den första tillämpningen i Jönköping av den byggnadstyp som med ett svenskt begrepp brukar benämnas sågtaksbyggnad.

Patentens fasad mot Tändsticksgränd med tillbyggda tak-våningar, brandbalkonger och utrymningsstegar. Under andra världskriget tillverkades ammunition i fabrikslokalerna.

Byggnadskomplexet har också tydliga kopplingar till företagets starka utveckling under perioden. 1867 hade fabriken köpt in sina första uppsättningsmaskiner, det första stora steget mot omfattande mekanisering av produktionen. Under de följande årtiondena krävdes nya, sammanhängande golvytor för maskinuppställningar. Under fabrikens storhetstid var ”Patenten” hjärtat i tändsticksproduktionen.

Interiört är den bärande stommen med gjutjärnskolonner samt sågtaksfönstren viktiga såväl konstruktivt som teknikhistoriskt. Dessa element är idag delvis inbyggda och övertäckta, men man bör uppmärksamma att de fortfarande fullgör sin ursprungliga uppgift i byggnadernas konstruktioner.

Stora värden finns också i fabrikskomplexets genomarbetade fasader i tegelmurverk med lisener, takfotsfriser och stickbågsvalv i fönster och dörrpartier. Andra ursprungliga detaljer är de spröjsade gjutjärnsfönstren i souterrängplanet.

Kulturhistoriskt värdefull är också den påkostade inredningen i byggnadens två tidigare matsalar, som har helboaserade väggar i ek, jakaranda och andra ädla träslag.

D-huset. Byggnad nr 4/5

Ångpannehus och maskinhus

Byggnadsår 1901, ombyggnad 1961

År 1901 byggde tändsticksfabriken en kraftstation för egen produktion av elektrisk ström. Anläggningens två delar, maskin- och ångpannehuset, uppfördes i ett sammanhang och i en gemensam projektering. Det mindre och något lägre ångpannehuset är förlagt i sned vinkel mot maskinhuset, en anpassning till fabrikstomten som smalnar av mot väster. Här inrymdes ursprungligen fem inmurade ångpannor från JMW, Jönköpings Mekaniska Werkstad. En ca 50 meter hög fristående skorsten, murad av radialtegel, hörde ursprungligen till anläggningen.

Pannorna eldades delvis med sågspån från tillverkningen, och på den yta som idag är parkering uppfördes 1920 ett stort bränsleskjul. Stödmuren av kilad sten är en återstod av fundamentet för skjulet.

År 1940 upphörde tändstickstillverkningen, den egna elproduktionen avvecklades och skorstenen revs. I början av 1960-talet byggdes kraftstationen om till lager och nya mellanbjälklag respektive entresoleplan av betong tillkom. Den stora portöppningarna i västra gavelväggarna togs upp vid samma tidpunkt, för att skapa infart för truckar, lastbilar och hela järnvägsvagnar som kördes in under tak för lastning.

Kraftstationens maskinhus med bågformad port och bevarad taklanternin.

Maskinrummet har byggts om till restauranglokal. Entresolplanet tillkom redan 1961, då byggnaden användes som lager. Ett gott exempel på återbruk av en industribyggnad och väl genomförd restaurering.

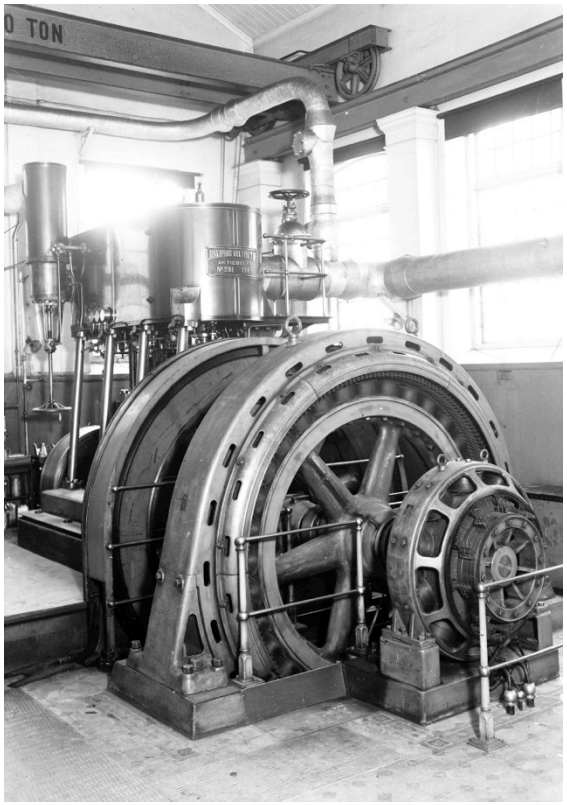

Kraftstationens generator, tillverkad av ASEA. Foto från tidigt 1900-tal.

Kulturhistoriska värden/bedömning

Kraftcentralen har stora teknikhistoriska och arkitekturhistoriska värden. Anläggningen ersatte fabrikens 11 ångmaskiner med sammanlagt 240 hästkrafters styrka. Den åskådliggör den tekniska utvecklingen från kraftförsörjning med direktverkande ångmaskiner till indirekt energikälla med elproduktion i företagets egen kraftcentral.

Byggnaden har vidare en byggnadstekniskt intressant interiör med öppna takstolar av Polonceautyp, bibehållen travers och traversbana samt lanternin för överljus.

Fasaderna är arkitektoniskt genomarbetade och utnyttjar teglets dekorativa möjligheter. Särskilt tidstypiska är de stora bågformade port- och fönsteröppningarna med delvis ursprungliga, delvis rekonstruerade snickerier av god kvalitet.

De låga byggnaderna i mitten av huslänga C släpper in sol och ljus till norra husraden och skapar en attraktiv miljö för uteservering.

Sammanbyggda huslängor. Huslänga E. består av en sammanhängande husrad som avgränsar fabrikstomten mot spårområdet i norr. Mellan byggnaderna 23 och 11 fanns fram till 1899 en passage till Vättern.

Byggnadslinjen är mycket varierande vad beträffar volymer, höjd och fasadutformning. Den äldsta byggnaden har putsad fasad, vilket återspeglar ett äldre stilideal. I längans östra del har fasadlinjen anpassats till spårdragningen från järnvägens bangård. Även byggnaderna höjd trappas av mot öster, vilket skapar visuell omväxling. Tegelarkitekturen är välbevarad och detaljrik.

Till E-längan räknas även portvaktsbyggnaden vid infarten från Västra Storgatan.

Portvaktshuset bildar en tydlig entré och utgör en påminnelse om att Tändsticksfabriken under verksamhetstiden varit ett slutet område.

Byggnad nr 25, 50

Packlårverkstad, vaktrum

Byggnadskomplexet i fabrikstomtens västligaste del har tillkommit i flera etapper. År 1886 uppfördes en fabriksbyggnad i ett plan med sågtakskonstruktion i sex skepp, inrättad till mekanisk snickerifabrik. Här tillverkades packlårar för tändsticksaskar, så kallade kistor. Fasaden är murad i rött tegel med inslag av mönstermurning. År 1906 skedde en tillbyggnad mot öster med likartad konstruktion och fasad.

Ytterligare två utbyggnadsetapper gjordes mot söder 1909 och 1917, men dessa har senare delvis tagits bort för att möjliggöra passage för gång- och cykelväg. Byggnadsdelen med snedskuret hörn, i anslutning till infarten uppfördes 1913 som vaktrum och stämplingsrum.

Kulturhistoriska värden/bedömning:
En grupp av byggnader med variation i volymer och höjd men väl sammanhållen av de omsorgsfullt genomarbetade tegelfasaderna och takytornas täckning av grön falsplåt. Originalkonstruktioner finns bevarade i form av gjutjärnskolonner, tegelvalv på järnbalkar, lanterniner (övertäckta) samt spiraltrappa av gjutjärn.

Byggnad nr 26

Askfabrik

Detta fabrikshus uppfördes 1881 i två våningar och ett rymligt vindsplan. Det inrättades ursprungligen för tillverkning av tändsticksaskar. Bottenvåningen var inrättad för spåntillverkning, övervåningen för innerasktillverkning med Lagermanmaskiner. Tre rader med gjutjärnskolonner bär upp bjälklagen och medgav stora sammanhängande arbetslokaler.

Gasbelysning var installerad och lokalerna värmdes med ånga. En ångmaskin på 60 hästkrafter drev maskinerna. Huset byggdes med extraordinära brandsäkerhetskrav; golv av sten och cement, vindsbjälklag med brandbotten av cement samt kalkputsade innertak.

Fasaden av rött tegel är omsorgsfullt murad med indelning av lisener och dekorativ takfotsfris och gesims. De höga stickbågiga fönstren hade ursprungligen indelning av spröjsar. I bottenvåningen har de tre yttre fönsteraxlarna rundbågiga fönster och i den västra sidan har en port senare blivit insatt. Fönsterbågarna är under 1900-talet ersatta med moderna T-bågar och fönstren delvis igensatta.

En spiraltrappa av gjutjärn, tillverkad vid Jönköpings Mekaniska Werkstad, var från början enda förbindelse mellan våningsplanen. Den hade ursprungligen en annan placering.

Efter tändstickstillverkningens slut ändrades bottenvåningen till mekanisk verkstad och övervåningen inreddes 1950 till ritkontor för STABs ingenjörer. Vid denna tidpunkt tillkom glasade mellanväggar och ett nytt trapphus i öster.

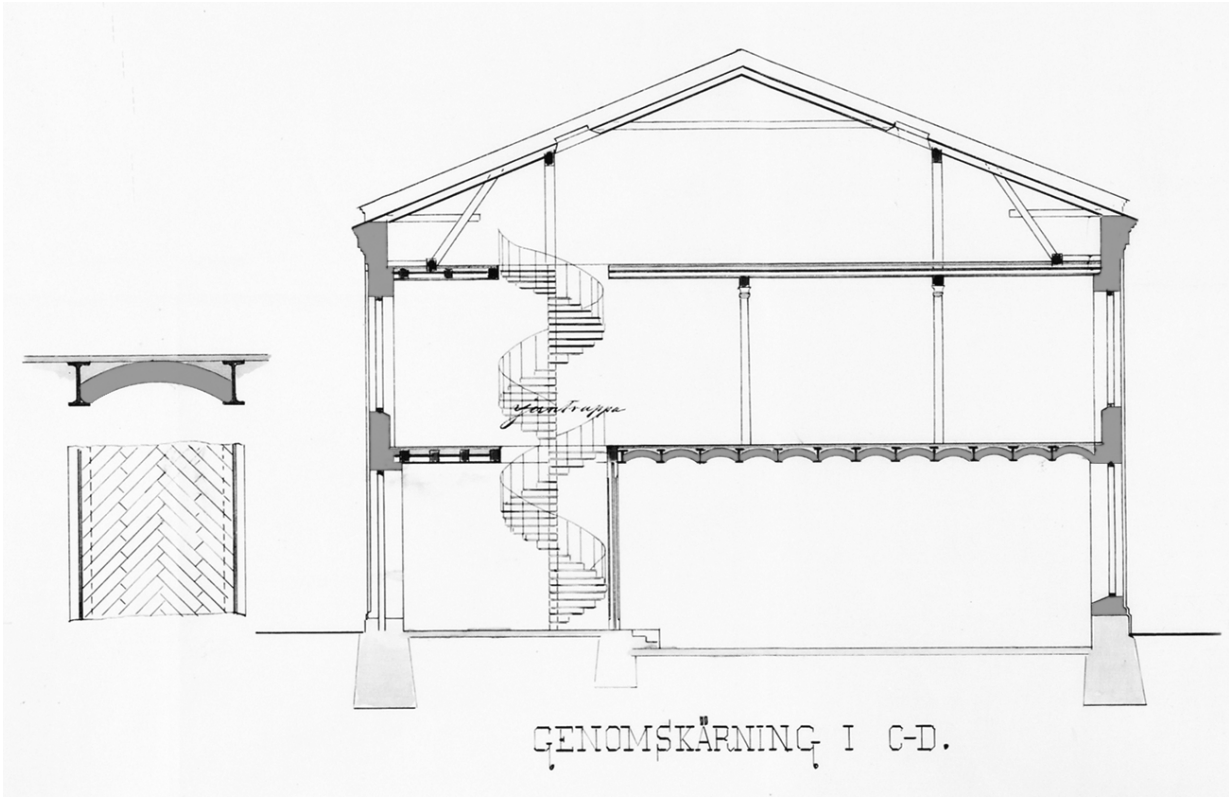

Ritning till Fabrikshus för Jönköpings Tändsticksfabriks AB 1881 (utsnitt). Sektionen visar askfabriken med pelar-balk-konstruktion och bottenvåningens brandsäkra tegelvalv, slagna mellan I-balkar. Detaljen visar valvens murförband.

Byggnad nr 23

Askfabrik

Tvåvåningshus av tegel med putsade, gulmålade fasader, sadeltak med grönmålad falsplåt. Fönster och snickerier målade i engelskt rött. Denna byggnad, ursprungligen i en våning, ingick liksom nr 21 i Strands Väveri med byggnadsår 1858. Den brann 1863 och införlivades efter återuppbyggnaden i Tändsticksfabrikens område. Den övre våningen tillkom 1873. Huset har inrymt asktillverkning, reparationsverkstad och smedja samt torkrum för askar.

Kulturhistoriska värden/bedömning

Byggnaden är en av de mer anonyma inom området och har inga framträdande egenskaper i fasaden. Dess historiska intresse är som en del av Strands fabriker, och därmed ett minne från Jönköpings tidigaste industrihistoria. Parallellt med tändsticks-fabriken drev en av dess grundare, Carl Lundström, under några år en framgångsrik yllefabrik. De putsade fasaderna är ett uttryck för nyklassicismens kvardröjande ideal.

Askfabriken dominerades av kvinnliga arbetare.

Byggnad nr 11

Ångpannehus, brandstation och laboratorium

Byggnad nr 11 består av flera sammanbyggda hus med fasader i rött tegel. Mellan byggnaderna 23 och 11 fanns fram till 1899 fri passage till Vättern. År 1879 uppfördes ett envåningshus för fyra ångpannor och öster därom en smalare byggnad i tre våningar som inrymde ångmaskinen och en kalorifer, en värmeapparat och torkinrättning för splint.

Fabrikens brandstation låg i den västligaste delen av byggnaden. År 1899 sammanbyggdes hus nr 11 med nr 23 och 1912 påbyggdes den övre våningen. Den östligaste delen har inrymt laboratorium och satsprovningsrum och är uppförd 1913 med en andra våning 1933.

Byggnad nr 10

Magasin

Envåningslänga med fasader av rött tegel och flackt pulpettak. Byggnaden är uppförd vid mitten av 1900-talet. Oklar användning.

Kulturhistoriska värden/bedömning

Husraden med nr 11 och 10 har stort kulturhistoriskt värden genom de väl genomarbetade tegelfasaderna, som skiljer sig åt i detaljerna men samtidigt bildar en intressant helhet. Omväxlingen i hushöjderna och fasadlivet är visuellt tilltalande.

Arbetare vid Jönköpings Tändsticksfabrik omkring 1910.

TÄNDSTICKSOMRÅDET: BYGGNADSÅR

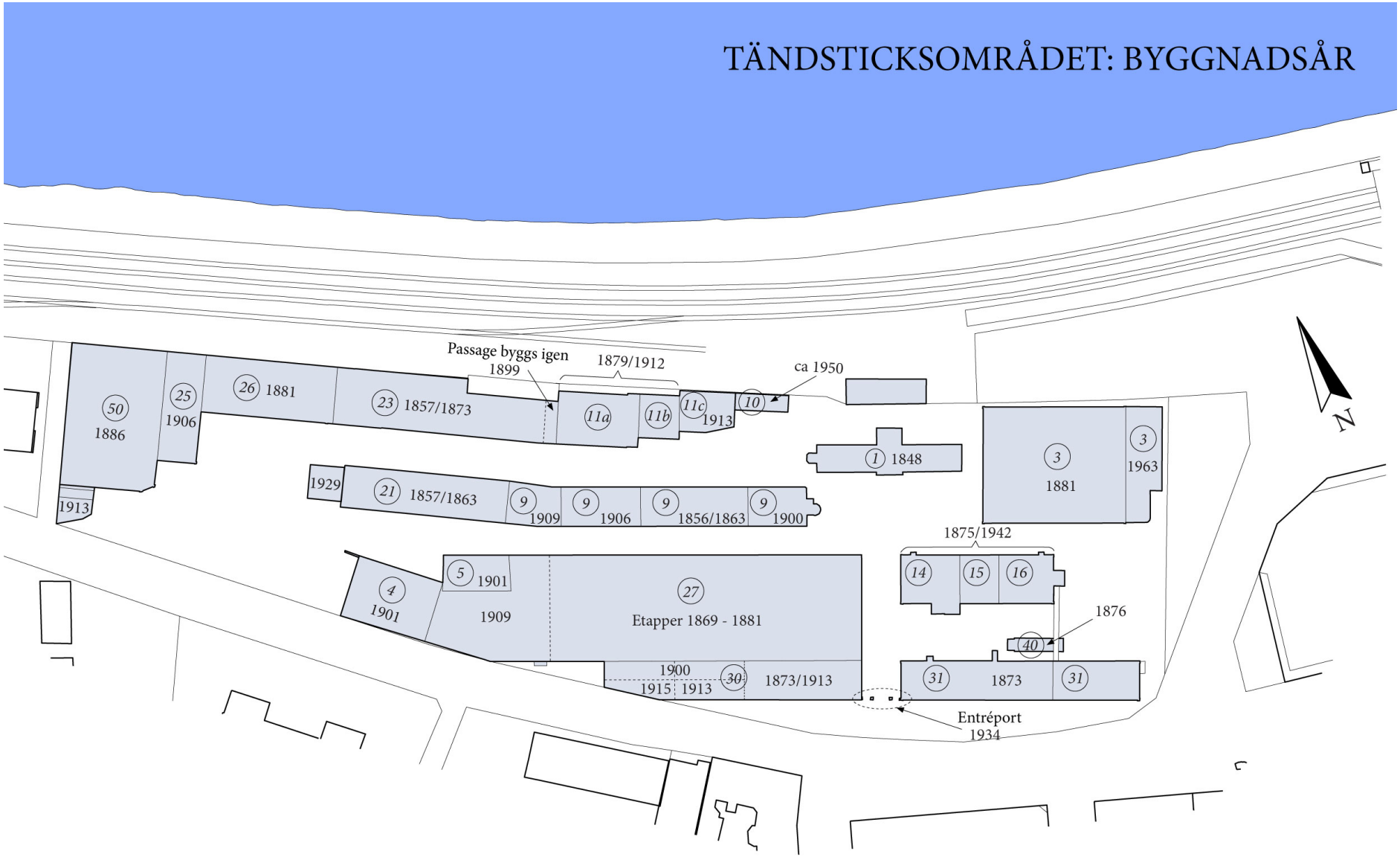

Kulturhistorisk analys av Tändsticksområdet

Kulturarvsvärden i området som helhet

Stadshistoriskt värde – att åskådliggöra industrins betydelse för Jönköpings utveckling
Tändsticksområdet som helhet utgör en industrihistorisk miljö av omistligt värde för Jönköpings historiska identitet. Export av tändstickor och know-how inom tändsticksproduktion har effektivt spritt Sveriges och Jönköpings namn över hela världen. Jönköpings Tändsticksfabrik var pionjärföretaget inom svensk tändstickstillverkning och under största delen av 1800-talet ledande vad beträffar den tekniska utvecklingen. Området med Tändsticksmuseet i centrum har stora symbolvärden

Industri- och teknikhistoriskt värde
Tändsticksfabriken var under hela sin verksamhetsperiod tekniskt innovativ vad beträffar produkterna och produktionsprocessen. Den ständiga förnyelsen berörde också byggnadsverksamheten, som fortlöpande behövde anpassas till ändringar i tillverkningen. Inom Tändsticksområdet finns en provkarta på olika byggnadskonstruktioner och tekniska lösningar, varav flera är utvecklade speciellt för industriellt byggande.

Värden i stadsbild och arkitektur
Tändsticksområdet representerar en avslutad epok i stadens historia. Området manifesterar sig tydligt som årsring i stadsbilden – ett visuellt väl avgränsat och distinkt bebyggelseområde. Denna kontrast och olikhet gentemot stadens övriga kvarter gör området annorlunda och intressant. Den industriella arkitekturen är områdets starkaste värdeskapande faktorer, och har format en unik bebyggelsemiljö, som är en stor resurs för hela Jönköping.

Tändsticksområdet är inte och har aldrig varit en stadsdel på samma villkor som Jönköpings affärs- och bostadskvarter. Produktionens speciella behov formade området innanför portvaktskurar och staket, och från stadens sida gällde särskilda regelverk för industrikvarteren.

Bevarad helhetsmiljö som bär på berättelser – pedagogiskt värde
På Tändsticksområdet finns en komplett miljö av industribyggnader från olika skeden av fabrikens utveckling. Området utmärker sig därigenom gentemot Jönköpings två övriga dominerande industriföretag från samma epok; Munksjö Bruk och JMW, Jönköpings Mekaniska Werkstad. I de senare har ett enbart urval av byggnaden kunnat bevaras och återbrukats.

Tändsticksområdet är det viktigaste kulturarvet från Jönköpings industriella storhetstid. Fabrikens långa verksamhetsperioden mellan 1846 och 1975 sammanfaller med Jönköpings utveckling till en modern industristad. Tändsticksområdet bär på många berättelser; om djärv entreprenörsanda och tekniska innovationer men också om låga löner och barnarbete i en riskfylld miljö. Tändsticksmuseet utgör navet i ett sådant pedagogiskt perspektiv, där museet kan använda hela området för att hålla historien levande.

Värdering i ett riksperspektiv
Tändsticksområdet är unikt i landet. Sammanlagt har ca 140 tändsticksfabriker, av längre eller kortare livslängd, funnits i Sverige. Tändsticksområdet är idag den enda helt bevarade historiska bebyggelsemiljö från denna bransch, som finns kvar i landet. Området är klassat som ett riksintresse för kulturmiljön.

Analys och antikvariska slutsatser

Slutsatsen av ovanstående är att det övergripande målet ur kulturarvssynpunkt måste vara att Tändsticksområdet bevaras i sin helhet. Endast därigenom kan området behålla sina unika ställning och fylla sin historiepedagogiska uppgift att spegla tändsticksproduktion, industriell byggnadsteknik och industrisamhällets levnadsvillkor.

Helhetstänkandet när det gäller Tändsticksområdet bevarande har funnits med under hela den period som området varit i kommunens ägo. Det innebär följande slutsatser:

- Bebyggelsestrukturen som speglar produktionen inom området skall bibehållas. De olika byggnadskropparnas form, volymer, gestaltning och material är inte slumpartad utan ett resultat av funktionella och praktiska behov i tillverkningen. Variationen av högre och lägre byggnader inom området berättar något om produktionsprocessen och om vilken byggnadsteknik som var funktionell för dess behov.
- Detta innebär att låga byggnader inte utan vidare kan utökas med nya våningsplan utan att industrihistoriska värden förloras.
- Variationen i fasadmaterial återspeglar 1800-talets utveckling beträffande byggnadsteknik, brandsäkerhetstänkande och arkitekturideal. Denna variation har både byggnadshistoriskt och stadsbildsmässigt värde.
- Tekniska anordningar, infrastruktur som finns kvar inom området skall bevaras, då den är av stort värde för den industriella atmosfären; industrispår, delvis under asfalt, traverser, viadukt.
- Industriområdet är något som skiljer sig från stadsbilden i övrigt genom sin annorlunda ”stadsplan” och bebyggelsestruktur
- Tändsticksområdet kan konkurrera endast genom av vara annorlunda. Ta vara på och utveckla ”annorlundaheten”! Att försöka efterlikna citystrukturen leder fel.
- Studera ljusförhållandenas betydelse för kvaliteten i området; de låga byggnaderna i området medger solinsläpp här och var och skapar attraktiva ytor för utomhusservering. Förhöjda husnivåer skulle göra området mörkare och mindre behagligt att vistas i.
- Den visuella variationen; olika fasadmaterial och färger, olika volymer och byggnadshöjder, många detaljer, patina, allt är spår av människors verksamhet och förmedlar historiens vingslag.
- Bevara den tydliga avgränsningen med tegelmuren mot Västra Storgatan.
- Behålla portvaktskuren vid västra sidan, eventuellt förstärka intrycket av port.
- Flankerande två stora lindar vid valvet i väster är betydelsefulla för miljön. Behövs särskilt skydd!
- Förbättra entréförhållanden från öster.

Rivning respektive tillägg

Rivningar av befintliga byggnader bör betraktas som uteslutna, mot bakgrund av ovanstående analys.

- Nya tillägg är möjliga men fordrar kunskap om området och innebär en känslig balansgång.
- Förändringar bör ske i måttlig takt med hänsyn till befintlig verksamhet.
- Tilläggen får inte dominera, ta över och ange tonen i ett område vars värden är så påtagligt historiska.

Hospitalsgården, kv. Jamben 2 & 3. Beskrivning och kulturhistorisk bedömning.

Hospitalsområdets läge i staden, Jamben 2

Beträffande uppdraget och bakgrunden till denna del av utredning se inledningen till hela rapporten.

Utredningsområdet omfattar den historiska kulturmiljön Jönköpings Hospital i kv. Jamben 2 samt den söder därom belägna fastigheten Jamben 3, med det så kallade Juneförrådet, vilket disponeras av gatukontoret, Jönköpings kommun. Området är beläget i västra delen av centrumstadsdelen Väster, i vad som historiskt sett varit en utkant av staden.

Kv Jamben 2 omfattar den gamla vårdinrättningen Jönköpings Hospital eller Hospitalet; fyra byggnader, grupperade kring en gårdsplan som öppnar sig mot Västra Storgatan. Centralt på gården står den så kallade 700-årskastanjen, planterad vid Jönköpings födelsedag år 1984, då också en mindre kryddgård anlades. Hospitalstomten avgränsas i nordväst av ett rödmålat spjälstaket, som anordnades vid samma tillfälle. Öster om byggnaderna har Hospitalet en trädgårdsyta med förvildade kulturväxter och spår av tidigare planteringar.

Hospitalsgården ligger omedelbart öster om den kulverterade Junebäcken, historisk gränsbäck och under medeltiden den plats där kungen vid sin Eriksgata överlämnades från smålänningarna till västgötarna. År 1946 skapades det så kallade Talavidmonumentet. Det fick 2013 en ny placering på en öppen gräsyta nordväst om Hospitalsgården, med anledning av den ombyggda trafikplatsen vid Talavid. Väster om Hospitalsområdet och Juneförrådets fastighet och Slottskyrkogården sträcker sig en markparkering söderut. En planterad trädrad avgränsar mot Junegatan. Öster om Hospitalsområdet angränsar Gamla Epidemisjukhuset från 1881. Fastigheten består av den tidigare sjukhusbyggnaden i rött tegel samt en samtida flygel. På 1990-talet anpassades byggnaden för studentboende och två mindre flyglar, även dessa för studentbostäder, uppfördes i anpassad arkitektur söder om sjukhusbyggnaden. En trädgårdstomt inramar bebyggelsen, och i slänten mot Hospitalsgården står en rad av gamla storvuxna lövträd.

På en terrassformad platå öster om Junebäcksdalen ligger Slottskapellet, omgivet av slottsförsamlingens gamla begravningsplats. Slottskapellet är uppfört 1694, efter ritningar av Erik Dahlberg, som ritade kyrkobyggnaden under sin tid som landshövding i Jönköpings län. Slottskyrkan är en av få bevarade byggnader från 1600-talets Jönköping och ett av Jönköpings främsta arkitekturminnesmärken. Begravningsplatsen inramas mot väster av ett högt gråmålat plank, vars ursprung daterats till 1870-talet.

Hospitalsgården med Sysslomannabostaden från 1776 i mitten. Foto från 1900-talets början, då området var en del av Tändsticksfabriken.

Historik

Efter Jönköpings brand 1612 flyttades stadens sjukhus till Talavid. Området användes för olika vårdinrättningar fram till andra hälften av 1800-talet. Byggnaderna inom Hospitalsgården är uppförda mellan 1771 och 1852. Anläggningens äldsta hus, Sysslomannabostaden, förmodades länge vara uppförd på 1500-talet, och fick namnet Johans III:s hospital. Senare forskning har visat att hospitalsverksamheten flyttades till denna plats först i början av 1600-talet.

Hospitalsgården omfattade vid sekelskiftet 1800 drygt 15 hus för olika ändamål. Mitt för den nuvarande entrén, norr om landsvägen (idag Västra Storgatan) låg Jönköpings första lasarett. Hospitalet hade även trädgård och odlingsytor och sträckte sig kilformad ned bakom nuvarande Juneförrådet.

Vårdinrättningarna avvecklades successivt under 1800-talet. Hospitalets patienter flyttades på 1820-talet till Vadstena, och byggnaden inköptes för lasarettets behov, medan den tidigare lasarettsbyggnaden norr om Storgatan övergick till epidemisjukhus. En park för patienterna anlades i söder, nuvarande Jamben 3.

Tändsticksområdet och Jönköpings lasarett enligt P C Bergmans stadskarta från 1868. På bilden syns den kvartersindelade trädgårdsytan vid Hospitalsgården samt parkytan med trädplantering söder om sjukhusbyggnaderna. Här fanns även lasarettets egen begravningsplats omedelbart utanför Slottskyrkogården.

År 1877 fick Jönköping modernt länslasarett i Förstaden, de numera rivna Västra klinikerna. Redan samma år införlivades större delen av lasarettstomten på ömse sidor om Västra Storgatan med Jönköpings Tändsticksfabriks område, år 1883 den kvarvarande delen av lasarettstomten. Vidsträckta arealer utmed Junebäcken upptogs av Tändsticksfabrikens virkesförråd, och Hospitalsområdets historiska byggnader blev härigenom helt omgivna av en industrimiljö. De gamla byggnaderna användes som bostäder för tändsticksarbetare fram till 1960-talet.

På 1930-talet väcktes frågan om att skapa en värdigare miljö i anslutning till den minnesvärda miljön vid Hospitalsgården och Talavid. Junebäcken, var omgiven av industrier och hade omvandlats till en stinkande avloppskanal där orenat avloppsvatten spolades ut i Vättern. Vattendraget lades i kulvert och den historiska mötesplatsen vid Eriksgatan försvann. För att framhäva platsens betydelse skapades Talavidmonumentet.

I samma skede väcktes frågan om ett minnesmuseum över författaren Viktor Rydberg. Den enda byggnad i Jönköping som tydligt kunde förknippas med Rydberg var hospitalet, där författaren som barn var inackorderad i sysslomannens familj. År 1961 restaurerades byggnaden, som då fortfarande ägdes av STAB, och museet kunde invigas 1963.

Numrering av beskrivna byggnader i kv. Jamben 2 och 3.

Byggnaderna

Idag återstår fyra byggnader på Hospitalsområdet. I östra sidan av gården ligger Sysslomannabostaden, tidigare benämnt Johan III:s hospital och i linje med denna mot norr, Viktualieboden. I södra tomtgränsen ligger det så kallade hjonhuset. I väster avgränsas gården av det gamla kurhuset. Byggnadernas numrering enligt vidstående karta.

Byggnad 3

Hospitalsbyggnaden

I södra sidan av gården ligger det tvåvåningshus som inrymde vårdplatser för hjonen, eller med dagens språkbruk, patienterna. Byggnaden är uppförd 1795 efter ritningar av arkitekten Olof Tempelman, på uppdrag av Serafimerordensgillet. Det är en större timmerbyggnad med rektangulär planform och tegeltäckt sadeltak med en ursprunglig takkupa i mitten. Fasadenär klädd med rödfärgad originalpanel och har regelbundet placerade fönsteraxlar med vitmålade, spröjsade fönster. I mittaxeln är en entré med hög kalkstenstrappa och smidesräcke. Huset ligger i sluttning, vilket medfört att källarmuren är högre i den västra delen. Här finns en källardörr, som i östra sidan motsvaras av en utbyggd källarhals.

Byggnadens exteriör är mycket välbevarad. Interiört har förändringar ägt rum i planlösning och ytskikt, men många originaldelar finns fortfarande kvar. Byggnaden används som föreningslokaler

Byggnad 4

Sysslomannabostaden

Byggnaden färdigställdes 1777 som bostad åt föreståndaren för Hospitalet, som kallades syssloman. Ritningarna upprättades genom Kungl. Hospitalsöverdirektionen i Stockholm.

Byggnaden är uppförd av sten i två våningar. På platsen fanns sedan tidigare en fristående välvd stenkällare, som införlivades i den nya byggnaden. Fasaderna är putsade och avfärgade med kalkfärg i ljusgul kulör, det högresta valmtaket är täckt med enkupigt tegel och har en takkupa i mittaxeln mot väster. Skorstenen i takfallet mot öster är vitputsad. Huvudfasaden mot väster har två entréer med höga kalkstenstrappor och smidesräcken. Fönstren är av 1700-talstyp med spröjsverk målat i grå kulör.

Byggnaden är en av de äldsta i Jönköping och har mycket stora kulturvärden, både exteriört och interiört

Viktualieboden byggdes 1807 och var ett magasin för livsmedel

Byggnad 6

Viktualieboden

I början av 1800-talet förnyades ekonomibyggnaderna i Hospitalsgården. År 1807 byggdes en ny viktualiebod, efter ritningar av stadsbyggmästare P G Salvin. En viktualiebod var ett magasin för förvaring av Hospitalets livsmedelsförråd.
Byggnaden är uppförd av liggtimmer i två våningar, den övre våningen är lägre och ger byggnaden en prägel av förrådshus. Fasaderna har röd locklistpanel med vitmålade fönstersnickerier och detaljer. Sadeltaket är täckt med enkupigt tegel.

Byggnad 5

Kurhuset

År 1825 hade Hospitalet i sin gamla form avvecklats och det trångbodda lasarettet förvärvade området för sin verksamhet. Vid mitten av 1800-talet byggdes kurhuset, som var en särskild vårdbyggnad för veneriskt sjuka.

Kurhusbyggnaden är uppförd av timmer i två våningar på en hög putsad sockel. Fasaden har en väl arbetad panelarkitektur med pilastrar och profilerarad gesims. Mittaxeln framhävs genom en frontespis och hög kalkstenstrappa. Entrépartiet har originalutformning.

Kurhusbyggnaden uppfördes 1851–1852

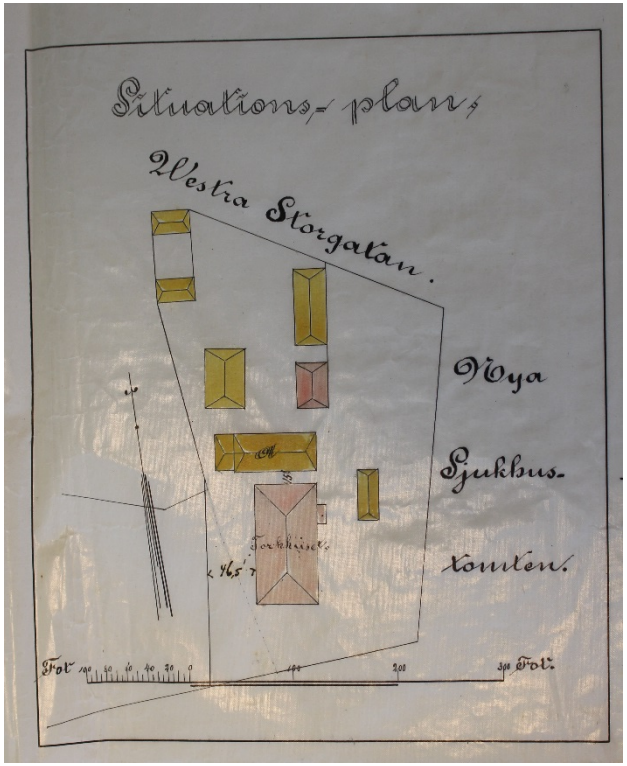

Situationsplan 1881 som anger läget för det planerade såghuset. Hospitalsgården ingick då i Tändsticksfabrikens fastighetsbestånd. Ett stor antal byggnader för fabrikens virkeshantering kom att uppföras i området öster om Junebäcken Juneförrådet är det enda som återstår idag.

Byggnad 1

Juneförrådet

Tegelbyggnad i 1½ våning, med fasader av rött tegel och plåttäckt sadeltak. Mot väster vänder sig en rad av grönmålade portar. Taket har en stor och tre mindre takkupor. Bakom byggnaden är material-gården, belägen på en något lägre marknivå. Byggnaden uppfördes 1881 som virkestorkhus för Tändsticksbolagets räkning. Omkring 1995 renoverades huset för gatukontorets behov.

Kulturhistoriska värden/bedömning
Denna del av utredningen skall bedöma påverkan av en eventuell P-husanläggning på kulturreservatet Hospitalsgården (Jamben 2), Juneförrådet Jamben 3 samt angränsande Slottskyrkogården med Slottskapellet.

Hospitalsområdets kulturvärden är väl dokumenterade i byggnadshistoriska och antikvariska dokument. Det är klassat som kulturhistoriskt värdefullt område i kommunens antagna kulturminnevårdsprogram. Det ingår också i Riksintresset Jönköpings västra stadsdel och institutionsområdet. (Se karta sid : 9)

Gällande detaljplan för kvarteret Jamben utarbetades 1986 och antogs av kommunen 1987. Syftet med detaljplanen var att stärka den kulturhistoriskt viktiga miljön kring Talavid. Ett planerat parkstråk utmed Junegatan kunde inte fullföljas på grund av det då aktuella beslutet att behålla och renovera Juneförrådet. I stället anger detaljplanen ett mer begränsat parkstråk för att skapa en värdig inramning kring Hospitalsgården. Hospitalsgården som helhet är betecknad med Q – kulturreservat. Förrådsbyggnaden erhöll planbestämmelsen q, med innebörden särskild miljöhänsyn.

Sammanfattningsvis var ändamålet 1986 ett säkerställande av kulturmiljön och en lämplig inramning kring denna.
Bedömningen av en P-husanläggning i Hospitalsgårdens omedelbara närhet bör utgå från kommunens tidigare dokumenterade intentioner med området.

Hospitalsgården är en av Jönköpings viktigaste kulturmiljöer och av stort allmänintresse. En utökning av trafikflödet intill byggnaderna är svår att förena med en värdig inramning av kulturmiljön.

Vid ombyggnaden av trafikplatsen vid Talavid utökades markparkeringen utmed Junegatan, och upprätthålls för närvarande genom ett tidsbegänsat bygglov (Väster 1:1 2013-04-18) som gäller till och med 2015. Infarten sker i form av ett servitut över prickmarkerad mark omedelbart väster om Hospitalsgården.

En P-husanläggning på platsen för Juneförrådet eller intill detta skulle inverka ofördelaktigt på anblicken av Hospitalsgården husgrupp från söder. Även en placering längre söderut på nuvarande markparkeringen kommer att uppfattas som störande genom sin närhet till Slottskapellet och Slottskyrkogården.

En P-husanläggning i Hospitalsgården närhet innebär till skillnad från provisorisk markparkering att man för lång tid låser markanvändningen intill kulturmiljön. Därmed utesluter man också möjligheterna att utveckla Hospitalsområdet utifrån dess förutsättningar som ett unikt kulturarv.

Källor och litteratur

Planeringsunderlag & utredningar

Detaljplan för kv Jamben mm Talavid, antagen 1987

Detaljplan för del av Väster 2:1, antagen 2007

Detaljplan för nytt hotell på del av Väster 1:16 m fl. antagen 2010

Utredning om STAB-området och delar av SJ-området i Jönköpings kommun. Byggnadskontoret Jönköpings kommun augusti 1982

Stadsdelen Väster i Jönköping. Kulturhistorisk utredning och förslag till bevarandeprogram. Rapport 16. Jönköpings kommun & Jönköpings läns museum 1986

Kulturminnesvårdsprogram för Jönköpings kommun. Stadsarkitektkontoret 1988

Franzén A. & Remmare P-O. Jönköping – stad i utveckling. Fördjupad beskrivning av kulturmiljövårdens riksintressen i Jönköping. Länsstyrelsen i Jönköpings län. 1994.

Tändsticksområdet. Notiser i samband med invigningen av de ombyggda industrilokalerna till ett nytt kulturhus den 15 oktober 1987. Carl Herman Petersson. Jönköpings kommun

Tändsticksområdet. Idéer om framtida utveckling. Jönköpings kommun 1994

Tändsticksområdet. Affärsplan 2012–2014. Antagen 2011. Jönköpings kommun

Hus G vid Tändsticksområdet i Jönköping. Antikvarisk förundersökning 2010-04-01. Nyréns Arkitektkontor NCC

Arkiv

Jönköpings läns museum arkiv
Topografiska arkivet

Jönköpings stadsarkiv
Byggnadsnämndens arkiv: Bygglovritningar för Jönköpingings Tändsticksfabrik och JTAB

Kartor över fabriksområdet

Stockholms stadsarkiv
Städernas Allmänna Brandstodsbolag: Brandförsäkringsbrev 1848–1894

Tändsticksmuseet i Jönköping
Fotoalbum 1883

Litteratur

Bedoire F. Fabriksbyggnadens form och uttryck. Stockholmsindustri. Stockholms stadsmuseum 1985

ibid. Industriarkitektur i Stockholms innerstad. Stockholms stadsmuseum 1973

Berglund B. Den växande staden. Jönköping 1825–1875 i Liberalernas Jönköping. Göteborg 1990

Cederschiöld G./ Feilitzen E. v Den svenska tändsticksindustrins historia 1945.

Curman J. En tidig europé. Entreprenören C F Lundström 1823–1917. Malmö 1996

Darphin J-P. Sockrets katedraler. En studie av sockerindustrins historia och arkitektur. Uppsala 1994

Johansson S.R. Hur Jönköping blev världens tändstickssstad. Polhem. Tidskrift för teknikhistoria 1/1989

ibid. Tändstickan och dess svenska pionjärer. Tändsticksmuseets vänners skriftserie, nr 2, 1997

Karlson B.E. Bebyggelse i Jönköping 1612–1870. Småländska kulturbilder 1984

Loewe W, Jansson A, Rosell C-M. De tände en eld. Svensk Tändsticksindustri 1836–1996. 1997

Pettersson K-H. Tändsticksområdets byggnads- och kulturhistoriska värden. 1992

Wrigglesworth T. The north-light shed in northern climes. Opublicerat manuskript. 1997

Åsgrim Berlin A. Tegel, gjutjärn och ångkraft. Tändsticksmuseet 1997.

Övrigt

Medverkan och faktauppgifter: Ingvar Lexbo, Bengt Spade

Foto om inget annat anges: Agneta Åsgrim Berlin

Bildkällor: Jönköpings läns museum: sid 20, 36, 40, 47
Tändsticksmuseet: sid 14, 16, 24, 42